

juni | 2016

De Tragische Aoristus *Undercover in Comedy*

Mylène Hendriks (s4333136)

Bachelorscriptie Grieks – Griekse en Latijnse Taal en Cultuur – dr. Willeon Slenders

Radboud Universiteit

Inhoudsopgave

INLEIDING	3
HOOFDSTUK 1: WAT IS DE TRAGISCHE AORISTUS?	5
HOOFDSTUK 2: TRAGISCHE AORISTUS VS. PRAESENS	8
LLOYD: DISTANTIËREND EN BELEEFDER OF VERVANGING VAN ACTIE OF UITDRUKKING	8
BARY: GEEN DUIDELIJK ONDERSCHIED	9
NIJK: ASPECTUEEL VERSCHIL	10
HOOFDSTUK 3: <i>TOPIC</i> EN <i>FOCUS</i>	12
<i>TOPIC</i> EN <i>FOCUS</i> BIJ WERKWOORDEN	13
HOOFDSTUK 4: DE TRAGISCHE AORISTUS IN ARISTOPHANES	14
<i>DE ACHARNIËRS</i>	16
<i>DE RIDDERS</i>	18
<i>DE VOGELS</i>	19
<i>DE VREDE</i>	22
<i>DE WOLKEN</i>	23
HOOFDSTUK 5: BEVINDINGEN	25
VOORTIJDIG	26
DURATIEF	27
INGRESSIEF	27
WERKWOORDGROEPEN	27
<i>FOCUS/TOPIC</i>	28
KOPPELINGEN AAN LLOYD, BARY EN NIJK	28
CONCLUSIE	30
BIBLIOGRAFIE	32
PRIMAIRE TEKSTEN	32
SECUNDAIRE LITERATUUR	32
APPENDIX	34
1. ALLE GEVALLEN VAN DE TRAGISCHE AORISTUS VOLGENS LLOYD	34
2. HET GEBRUIK VAN ἔπηνεσα IN EURIPIDES	36
3. HET GEBRUIK VAN ἥδομαι IN ARISTOPHANES	36

Inleiding

(1) E. Med. 791-3

ὥμωξα δ' οἷον ἔργον ἔστ' ἐργαστέον
τουντεῦθεν ἡμῖν· τέκνα γὰρ κατακτενῶ
τᾶμ'· οὐτίς ἔστιν ὅστις ἐξαίρήσεται.¹

“Ik jammer dat vervolgens een zodanige daad door mij moet worden gedaan:
ik zal immers mijn kinderen doden:
er is niemand die [hen daarvan] zal [kunnen] bevrijden.”

Iets meer dan drie jaar geleden, toen ik als eindexamen Grieks Euripides' *Medea* als onderwerp had, kwam ik in aanraking met de verzen hierboven. Het dikgedrukte woord is een werkwoord in de aoristus,² waarvan mij werd geleerd om te kiezen voor een verledentijdsvorm bij een vertaling in het Nederlands. In het hulpboek voor het eindexamen stond echter achter dit woord – ὥμωξα – vermeld: “Vertaal de aor[istus] met een tegenwoordige tijd”.³ In die tijd dacht ik er verder niet over na en vertaalde ik het woord zoals het hulpboek me voorschreef. Inmiddels heb ik echter geleerd waarom je bij bijvoorbeeld het dikgedrukte werkwoord hierboven eerder voor een vertaling in de tegenwoordige tijd zou kiezen. Dit taalkundige verschijnsel in het Oudgrieks, dat ik dus wel al eerder had ervaren, maar waarmee ik nooit echt actief bezig was, kreeg een naam: de tragische aoristus.

Eerder heb ik me voor de cursus Bachelorwerkcollege Grieks beziggehouden met het historisch praesens, waarbij sprake is van een praesensvorm die vertaald moet – of in ieder geval kan – worden met een verleden tijd en die vaak voorkomt in een levendige of dramatische vertelling. Het praesens wordt dan gebruikt om een handeling in het verleden aan te duiden als doorgaand tijdens het spreken of schrijven.⁴ Ik was van mening dat de tragische aoristus als het ware het tegenovergestelde hiervan was: een werkwoord in de aoristus dat in de vertaling wordt beschouwd als een tegenwoordige tijd. Ik dacht er niet over na of er, en zo ja welke, voorwaarden golden voor het gebruik van een tragische aoristus. Ik zag het als een vorm waarbij tijdens het vertalen wel duidelijk zou worden dat een tegenwoordige tijd in de vertaling beter zou zijn dan een verleden tijd. Tijdens het onderzoek dat voor deze scriptie is uitgevoerd, is me echter duidelijk geworden dat er meer achter zit en dat het niet zo makkelijk is als het lijkt. Zo is onder andere gebleken dat de benaming ‘de tragische aoristus’ er alleen al voor zorgt dat dit taalkundige verschijnsel een bepaalde lading heeft, namelijk dat het beperkt is tot de tragedie. Ook buiten de tragedie zijn echter veel gevallen te vinden die als ‘tragische’ aoristi worden beschouwd, zoals naar voren is gekomen uit de verrichte onderzoeken.

¹ Het Oudgrieks in deze scriptie komt, tenzij anders vermeld, uit de betreffende LOEB-edities van Henderson. Alle vertalingen zijn van eigen hand.

² “The aorist takes its name (ἀόριστος, unlimited, unqualified) from its thus denoting merely the occurrence of an action, without any of the limitations (ὅροι) as to completion, continuance, repetition, etc., which belong to other tenses.” Goodwin (1890: 16).

³ Artz *et al.* (2012: 56).

⁴ Smyth en Messing (1956: 422).

Daarom is mijn interesse gewekt om in het kader van de bachelorscriptie juist naar (enkele van) die gevallen te kijken. De tragische aoristus heeft, zoals de naam al doet vermoeden, duidelijk een link met de Oudgriekse tragedie en heeft dus de schijn om binnen andere genres als het ware *undercover* voor te komen. Vandaar dat er gekozen is voor de titel: '*De Tragische Aoristus Undercover in Comedy*'. De afbeelding bestaat uit twee maskers, waarvan het ene verwijst naar de Oudgriekse tragedie en het andere naar komedie. Door de betreffende benaming voor het taalkundige verschijnsel lijkt het gebruik ervan zich tot het eerste genre te beperken, maar zoals gezegd zal in deze scriptie gekeken worden naar de tragische aoristus met een ander masker op, namelijk dat van de komedie.

In het eerste hoofdstuk wordt besproken wat er precies bedoeld wordt met een tragische aoristus, waarbij tevens verschillende benamingen en een *status quaestionis* aan bod komen. Vervolgens worden drie geleerden uitgebreider behandeld die uiteenlopende meningen hebben over het verschil tussen een tragische aoristus en de overeenkomende praesensvorm. Het derde hoofdstuk is gewijd aan de termen *topic* en *focus*, waarbij het van belang is of er in een zinsdeel al bekende of nieuwe, essentiële informatie naar voren komt. Hierbij wordt gekeken in hoeverre deze termen verband kunnen hebben met de tragische aoristus. In het hoofdstuk daarna worden zestien gevallen van de tragische aoristus binnen Aristophanes onderzocht, waarvan de bevindingen in het vijfde hoofdstuk uiteen worden gezet. Vanwege de beperkte tijd en ruimte is er gekozen om naar de vormen van de tragische aoristus te kijken die de geleerde Michael Lloyd als zodanig heeft getypeerd in plaats van zelf naar tragische aoristi te zoeken. Om dezelfde reden is het onderzoek beperkt tot het (overgeleverde) corpus van Aristophanes. Ten slotte volgt er in het daaropvolgende hoofdstuk een conclusie.

Het beoogde doel is om meer inzicht te verschaffen over het wezen van de tragische aoristus en het voorkomen ervan binnen Aristophanes' komedie. In eerdere onderzoeken is voornamelijk gefocust op de tragische aoristus in het algemeen en in mindere mate op dit verschijnsel binnen andere genres dan tragedie en dus waarom het zo 'tragisch' is. In deze scriptie staat dan ook de volgende vraag centraal: in hoeverre kan men spreken van een tragische aoristus? Hierbij is het feit dat het verschijnsel behalve in tragedie ook in komedie voorkomt van belang, evenals de vraag of de tragische aoristus ook daadwerkelijk als een apart gebruik van de aoristus kan – of zelfs moet – worden beschouwd. De hoofdvraag zal door middel van de volgende drie deelvragen beantwoord worden: wat is de tragische aoristus? Wat is het verschil tussen de tragische aoristus en de overeenkomende praesensvorm van het werkwoord? In hoeverre zijn *topic* en *focus* van belang bij het gebruik van een tragische aoristus? Ook de nader onderzochte gevallen van de tragische aoristus binnen Aristophanes leveren een bijdrage aan de beantwoording.

Hoofdstuk 1: Wat is de tragische aoristus?

In de loop van de jaren is gebleken dat de meningen over (de functie van) de tragische aoristus uiteenlopen en er zijn nog steeds verschillende standpunten over te vinden. In bijna alle grammatica's van het Oudgrieks is wel een paragraaf toegekend aan dit gebruik van de aoristus en juist daarover lijkt men verschillend denken. Om hier een duidelijker beeld van te geven wordt de tragische aoristus in dit hoofdstuk gedefinieerd waarbij ook de *status quaestionis* wordt behandeld. Tevens komen de verschillende benamingen die er voor deze aoristus zijn aan bod.

De aoristus indicativus wordt beschouwd als een aanduiding van een verleden tijd, maar het Oudgrieks kent toch een aantal gevallen waarin er met een tegenwoordige tijd moet – of in ieder geval kan – worden vertaald. Een dergelijk geval is de tragische aoristus, waarbij een persoon reageert op de woorden van een ander met een werkwoord in de eerste persoon enkelvoud van de indicativus aoristi.⁵ Hierbij is een scherpe grens tussen verleden en tegenwoordige tijd niet mogelijk.⁶ Andere grammatici beschrijven dat de tragische aoristus wordt gebruikt wanneer over een plotselinge handeling, die net plaatsvindt, wordt gesproken alsof het al is gebeurd.⁷ Zo wordt er een gemoedstoestand of een handeling die dit uitdrukt aangeduid die betrekking heeft op de spreker in het net eraan voorafgaande moment.⁸ De opgewekte reactie kan volgens Schwyzer beschouwd worden als instinctief.⁹ Kühner en Gerth onderscheiden drie gevallen waarbij een tragische aoristus voor kan komen. In het eerste geval wordt de aoristus gebruikt in een dialoog – voornamelijk in levendige uitwisselingen – om een oordeel uit te drukken, die al tijdens de rede van de tegenspreker is gevormd en dus ook als zodanig wordt geuit. Verder kan dit gebruik van de aoristus de gevoelens van iemand uitdrukken die gewekt zijn door de woorden van de gesprekspartner. De aoristus duidt hier het intreden van de stemming aan en kan dus beschouwd worden als een ingressieve aoristus, aangezien het uitbreken van de emotie contemporain is aan de uitgesproken woorden. Dit ingressieve karakter van de aoristus is nog goed terug te zien in het Nieuwgrieks, waarbij nieuwe informatie – iets wat ingressief is – in de aoristus staat waardoor dit aspect een *focusfunctie* heeft. Denk bijvoorbeeld aan een zin als: “Ik heb honger (gekregen).”¹⁰ Ten derde kan het gebruik van de aoristus bij werkwoorden die een strekking hebben van ‘zeggen’, ‘bevelen’, ‘aanraden’ en ‘zweren’, zelfs wanneer die betrekking hebben op het heden, aanduiden dat de betreffende uitspraak onveranderlijk is. Wat tot het verleden behoort, laat zich immers niet veranderen.¹¹ Zoals gezegd, wordt de tragische aoristus over het algemeen in vertaling weergegeven met een tegenwoordige tijd. De spreker doet namelijk geen verslag van een gebeurtenis uit het verleden, maar geeft een verwoording van de gedachte die op dat moment deel uitmaakt van het heden. Het onder woorden brengen van die gedachte is op zichzelf een

⁵ Rijksbaron (2006: 64).

⁶ Schwyzer (1950: 282).

⁷ Goodwin (1890: 18).

⁸ Smyth en Messing (1956: 432).

⁹ Schwyzer (1950: 282).

¹⁰ Dit zal in hoofdstuk drie uitgebreider aan bod komen.

¹¹ Kühner (1870: 139).

post factum. De tragische aoristus bevat echter de taalhandeling die de situatie van de spreker definieert en refereert niet zozeer naar de handeling die lexicaal gezien wordt aangeduid, aldus Bakker.¹² Uit analyse van de contexten waarin tragische aoristi te vinden zijn, is gebleken dat het verschijnen ervan niet geheel willekeurig is, maar dat ze specifiek in dialogen voorkomen.¹³ Ook door Adrados wordt vermeld dat het taalkundige verschijnsel voornamelijk voorkomt in de dramatische dialoog. Het personage dat in een dialoog ἐπὶνεσά ("ik prijs" of "goed zo!") of ἡσθην ("ik geniet" of "haha") zegt, zou immers weten dat dit prijzen of blij zijn al in het nabije verleden is begonnen. De verteller zou het gebruiken van de tijdsvorm zo niet afstemmen op het heden van hemzelf, maar op moment van horen van de gesprekspartner.¹⁴

Volgens Bary kunnen de traditionele benaderingen van het tragische gebruik van de aoristus ruwweg worden ingedeeld in twee groepen. Bij de eerste groep, waartoe onder andere Kühner en Gerth behoren, is sprake van een temporele benadering, waarbij het (verleden)tijdskenmerk van een werkwoordsvorm als beginpunt wordt genomen. De tweede groep, waar onder andere Moorhouse deel van uitmaakt, hecht meer waarde aan het kenmerk van het (aoristus)aspect: de aspectuele benadering.¹⁵ Ook Nijk geeft aan dat deze geleerden duidelijk van mening verschillen. Kühner en Gerth vallen evenals veel andere geleerden volgens hem onder de pragmatische oplossing en geloven dat de aoristus altijd functioneert als een verleden tijd, hoewel in vertaling vaak een tegenwoordige tijd wordt gebruikt.¹⁶ Nijk noemt ook Moorhouse en Humbert, die een semantische oplossing zouden hebben: zij beargumenteren dat de aoristus niet altijd de waarde van een verleden tijd heeft, maar ook slechts voor zijn aspectuele bijdrage kan worden gebruikt.¹⁷

In de meeste grammatica's wordt vermeld dat de tragische aoristus zich voordoet in de Oudgriekse poëtische taal, voornamelijk in de tragedie.¹⁸ Hieraan dankt dit gebruik van de aoristus zijn naam. Maar, ook in overgeleverde komediestukken zijn tragische aoristi gevonden, die over het algemeen het meest voorkomen in het Atheense drama van de tweede helft van de vijfde eeuw v.Chr.¹⁹ Gezien het feit dat deze vorm behalve in tragedie ook voor kan komen in komedie, wordt tevens de naam 'de dramatische aoristus' gebruikt. Een andere benaming in het Engels is *the instantaneous aorist*. Dit komt voort uit de onmiddellijke aard van de beschreven gebeurtenis die als het ware naar de voorgrond wordt gebracht, waardoor het geschikt is voor bijvoorbeeld een plotseling gevoel of een plotselinge handeling, vooral wanneer het wordt geuit in een snel en gevat antwoord.²⁰ Ten slotte kan de vorm slechts worden aangeduid als een niet-verledentijdsvorm van de aoristus zonder dat hier een specifieke naam aan gegeven

¹² Bakker (1997: 23).

¹³ Colvin (2010: 117).

¹⁴ Adrados (1992: 428).

¹⁵ Bary (2012: 32-3).

¹⁶ Nijk (te verschijnen: 3). Naast Kühner en Gerth worden ook Goodwin, Smyth, Stahl, Duhoux, Gildersleeve, Ruipérez en Rijksbaron genoemd als aanhangers van de pragmatische oplossing.

¹⁷ Nijk (te verschijnen: 4).

¹⁸ Kühner (1870: 139).

¹⁹ Lloyd (1999: 24).

²⁰ Moorhouse (1982: 195).

wordt. In deze scriptie zal gekeken worden naar en ligt de nadruk op de eerste benaming – de tragische aoristus – die tevens de meest gangbare is in de gebruikte artikelen en grammatica's.

Het artikel van Lloyd biedt een geheel nieuwe kijk op de tragische aoristus en zorgt voor nieuwe interpretaties van circa 75 verzen tragedie en komedie.²¹ Aoristi van dit type zouden behoren tot een bepaalde verheven stijl, aangezien ze vooral gebruikelijk zijn in tragedie.²² Dit zou betekenen dat deze aoristus in de komedie, waarvan de stijl niet verheven is, alleen voorkomt in parodieën op tragedie en dus paratragisch is. Of dit ook daadwerkelijk zo is, wordt in hoofdstuk vijf onderzocht. In het artikel worden drie bezwaren gemaakt tegen de categorieën van Kühner en Gerth.²³ Lloyd is vernieuwend gezien zijn benadering van tragische aoristi. Hij gaat er namelijk vanuit dat ze altijd performatief zijn: ze beschrijven niet slechts iets, maar doen ook daadwerkelijk iets.²⁴ Dit is bijvoorbeeld het geval met de zin: "Ik doop het schip Columbus". Het gaat hier om een performatieve uiting, omdat dat wat er gezegd wordt pas gebeurt op het moment dat het wordt uitgesproken. Het schip wordt namelijk gelijktijdig aan het uitspreken van de uiting gedoopt. Bary vult Lloyd verder aan door in haar artikel te beschrijven waarom men in performatieve uitingen gebruik maakte van de aoristus.²⁵ Ten slotte behandelt Nijk in zijn artikel gevallen van de aoristus waarbij sprake zou zijn van een niet-verleden tijd, waaronder het tragische gebruik. Hij wil het aspectuele verschil tussen de aoristus en het praesens van de betreffende werkwoorden uitleggen, wat volgens hem ontbreekt bij Bary.²⁶

Uit de aan bod gekomen interpretaties van de besproken geleerden en grammatica's kan worden geconcludeerd dat er verschillende opvattingen zijn over de tragische aoristus, die bij sommigen meer overeenkomen dan bij anderen. Na het zien van al deze interpretaties lijkt de tragische aoristus me een schijnbaar tegenwoordige indicativus aoristi die de (emotionele) reactie van de spreker op de woorden van de gesprekspartner uitdrukt, waarbij die reactie al tijdens het spreken van de ander is ontstaan. Dit gebruik van de aoristus dankt zijn naam aan het (bijna) exclusieve gebruik ervan in de Oudgriekse tragedie, maar zoals we gezien hebben zijn er ook andere benamingen waarbij duidelijk wordt dat het gebruik niet per se beperkt is tot de tragedie. De belangrijkste vernieuwing vond plaats bij Lloyd, die als eerste stelde dat de

²¹ Lloyd (1999: 24-45), 'The Tragic Aorist'.

²² Vgl. Colvin (2010: 116), die het hier niet mee eens is, omdat de tragische aoristus volgens hem ook voorkomt op plaatsen in Aristophanes en Euripides' *Cyclops* waar we geen reden hebben om een paratragedie te verwachten.

²³ "(i) Kühner-Gerth's categories (a) and (b) are basically similar, in that they relate the aorist to a postulated judgement or emotion which is prior to the utterance of the verb. (ii) Many of Kühner-Gerth's aorists in categories (a) and (b) occur in contexts where there is no particular evidence that the judgements or emotions expressed are especially impulsive or immediate. (iii) The explanatory power of Kühner-Gerth's category (c) depends on these aorists being more forceful and authoritative than the equivalent presents. ... Investigation does, however, reveal that such aorists are actually less forceful than the equivalent presents, so that the aorist cannot itself be contributing anything in the way of force or authority." Lloyd (1999: 24).

²⁴ Lloyd (1999: 25).

²⁵ Bary (2012: 35-6).

²⁶ Nijk (te verschijnen: 9).

tragische aoristus in het Oudgrieks alleen voorkomt in performatieve uitingen. Ook (een gedeelte van) deze theorie is bekritiseerd, aangepast en zo verder ontwikkeld door latere geleerden. Dit zal aan bod komen in het volgende hoofdstuk, waarin gekeken wordt naar de invloed van de tragische aoristus in vergelijking met die van het praesens.

Hoofdstuk 2: Tragische aoristus vs. praesens

In het vorige hoofdstuk is uiteengezet wat de tragische aoristus is en is duidelijk gemaakt dat hierover verschillende meningen bestaan. Deze verschillen hebben vooral te maken met wanneer er wel of niet een tragische aoristus gebruikt kan worden, wat onder andere afhankelijk zou zijn van het (soort) werkwoord en de context. De vraag is nu waarom men in sommige gevallen gebruik maakte van een tragische aoristus, maar in andere van een zuiver praesens? Hiermee hangt samen welke invloed de tragische aoristus heeft op de betreffende context. Daar zal in dit hoofdstuk naar worden gekeken.

Niet alle geleerden zijn het eens over voor welk verschil het gebruik van een tragische aoristus zorgt ten opzichte van de overeenkomende praesensvorm van het werkwoord. In dit hoofdstuk worden de eerder genoemde opvattingen van Lloyd, Bary en Nijk, die sterk uiteenlopen, behandeld. De belangrijkste punten uit hun theorieën worden duidelijk gemaakt, evenals hun (verschillende) aannames over de keuze voor een tragische aoristus in plaats van een zuiver praesens. Dit om een duidelijker beeld te krijgen van welke invloed de tragische aoristus heeft binnen een bepaalde context; een invloed die de overeenkomende praesensvorm niet zou hebben. Het gaat hierbij dus om de lading en niet om de vorm van de betreffende woorden. Omdat er sprake is van twee verschillende ‘tijden’, dan wel aspecten, is het logisch dat er verschillen zijn in voornamelijk de stam en uitgangen van enerzijds de aoristus anderzijds het praesens.

Lloyd: distantiërend en beleefder of vervanging van actie of uitdrukking

Volgens Lloyd zijn tragische aoristi altijd performatief, omdat er niet alleen iets beschreven wordt, maar ook wordt gedaan.²⁷ Elke tragische aoristus heeft een corresponderende praesensvorm in de eerste persoon die ook performatief is,²⁸ of een uitroep die als equivalent aan het praesens kan worden beschouwd. De functie van de tragische aoristus is om ervoor te zorgen dat er meer afstand ontstaat tussen de spreker en de anders volledige kracht van het uitgesprokene door middel van een praesens performatief. De tragische aoristus distantieert de spreker dus van de uiting zonder de actualiteit te verminderen, waardoor het als beleefder kan worden beschouwd dan wanneer er een praesens wordt gebruikt.²⁹ Lloyd verdeelt de tragische aoristus in twee groepen. Bij de eerste groep vervangt de aoristus een actie of uitdrukking. Dit komt

²⁷ Lloyd (1999: 25).

²⁸ Lloyd (1999: 26).

²⁹ Lloyd (1999: 26).

voornamelijk voor bij afschuw, weeklacht, bespottend en bij eden.³⁰ Bij de tweede groep maakt het distantiërende effect van de tragische aoristus een uitdrukking minder krachtig en dus beleefder dan wanneer er een praesensvorm gebruikt zou zijn.³¹ Er is dus sprake van een soort sociaal doel bij het gebruik van deze aoristus. De tragische aoristus behoort dan ook tot een hoge literaire stijl en is, zoals gezegd, beperkt tot performatieve werkwoorden. Hieronder vallen werkwoorden van groeten en bevelen, aannames, dank, goedkeuring, kritiek en advies. Lloyd vermeldt zich bezig te hebben gehouden met alle 81 gevallen van de tragische aoristus:³² dit zijn er twee in Homerus, zeven in Sophocles, 51 in Euripides, zestien in Aristophanes, zowel één in de *Ion* van Chios als één in die van Callimachus en ten slotte drie in Lucianus.³³

Bary: geen duidelijk onderscheid

Ook Bary geeft aan dat de tragische aoristus voor kan komen bij een beperkte klasse van werkwoorden, namelijk bij werkwoorden van oordeel, emotie, zeggen, aannemen en adviseren en daarnaast alleen in de eerste persoon.³⁴ Bary is eveneens van mening dat het gebruik van de tragische aoristus beperkt is tot performatieve uitingen, wat de beperking tot bepaalde werkwoorden en de eerste persoon verklaart.³⁵ De optimale vorm hiervoor zou een aoristusaspect en een tegenwoordige tijd moeten hebben, omdat het moment van de uiting en de gebeurtenis samenvallen.³⁶ Het Oudgrieks heeft deze vorm echter niet, omdat er weinig gebruik voor is.³⁷ Gezien het feit dat de optimale vorm niet bestaat, moet er gekozen worden voor alternatieven. Enerzijds kan dit de vorm voor imperfectief aspect en tegenwoordige tijd (een zuiver praesens) zijn, anderzijds de vorm voor aoristusaspect en verleden tijd (de tragische aoristus). Als er voor een praesens wordt gekozen, wordt er meer waarde gehecht aan het tijdskenmerk en wordt het aspect voor lief genomen, terwijl dit bij de tragische aoristus andersom is. Beide mogelijkheden zijn dus suboptimale vormen voor de niet bestaande combinatie aoristusaspect en tegenwoordige tijd.³⁸ Verder vermeldt Bary dat het door Lloyd beschreven distantiërende effect van de tragische aoristus niet beperkt zou moeten zijn tot expliciete performatieven. Er zijn namelijk ook impliciete, waarbij de zin geen performatief werkwoord bevat, bijvoorbeeld in een eed: *μὰ τὴν Νίκην Ἀθηνᾶν*³⁹ ("bij Athena Nike"), waarbij *ὄμνυμι* ("zweer ik") aangevuld zou moeten worden. Ook deze impliciete performatieve uitingen zouden verzwakt moeten kunnen worden door in plaats van een praesensvorm een tragische aoristus te gebruiken, maar in tegenstelling tot wat we verwachtten op basis van Lloyds benadering, wordt in die gevallen niet een

³⁰ Lloyd (1999: 26-33).

³¹ Lloyd (1999 33-43).

³² Zie 'Appendix 1'.

³³ Lloyd (1999: 45).

³⁴ Bary (2012: 31).

³⁵ Bary (2012: 34).

³⁶ Bary (2012: 44).

³⁷ Bary (2012: 43).

³⁸ Bary (2012: 48).

³⁹ E. *Ion* 1528-9, aldus Bary (2012: 49).

aoristus gebruikt om een zekere afstand te creëren.⁴⁰ Dit is echter wel wat we volgens Bary konden verwachten, omdat een kenmerk van expliciete performatieven is dat de gebeurtenis die beschreven wordt en het moment van uiting samenvallen, wat om een aoristusaspect vraagt. Impliciete performatieven hebben dit kenmerk niet, dus vragen deze vormen niet per se om een aoristusaspect, oftewel een mogelijke tragische aoristus.⁴¹ De tragische aoristus zou dus beschreven kunnen worden vanuit het gebrek aan een vorm voor aoristusaspect en tegenwoordige tijd. Bary's analyse verklaart de verleden tijd van de tragische aoristus, het aoristusaspect, de beperking tot bepaalde klassen van werkwoorden en de beperking tot de eerste persoon.⁴²

Nijk: aspectueel verschil

Nijk maakt een onderscheid tussen twee typen van de tragische aoristus. Ten eerste de aoristus bij performatieven, waarbij de uiting niet een beschrijving is, maar eerder een handeling. Als alternatief voor de tragische aoristus in deze gevallen wordt het praesens genoemd, niet het imperfectum. Dit suggereert dat juist voor de aoristus is gekozen in plaats van een zuiver praesens vanwege de aspectuele bijdrage en niet vanwege de verledentijds waarde, dan zou er immers ook een imperfectum gebruikt kunnen worden.⁴³ Het tweede type komt voor in verslagen, waarin gebeurtenissen beschreven worden. Hierbij is het echter lastig na te gaan of het om een aoristus gaat die ook daadwerkelijk verwijst naar het verleden of dat er sprake is van een tragische aoristus. In de meeste gevallen komt een vertaling met een tegenwoordige tijd als het meest natuurlijk over.⁴⁴ Bary's verklaringen zouden volgens Nijk te kort schieten aan het uitleggen van het aspectuele verschil tussen de aoristus en het praesens bij de tragische aoristus van performatieve werkwoorden.⁴⁵ Lloyd lijkt te geloven dat het distantiërende effect van de tragische aoristus ontleend is aan de verleden tijd van de aoristus,⁴⁶ maar dit verklaart niet waarom hiervoor dan niet ook het imperfectum kan worden gebruikt. Dus, als we de performatieve aoristus interpreteren als een tegenwoordige tijd, dan moet het verschil tussen het krachtige praesens en de beleefde aoristus liggen in hun aspectuele waardes. Bary zou dit verschil in betekenis hebben verworpen: volgens haar zijn beide suboptimale alternatieven voor performatieven. Ze laat open wat de keuze voor het ene of het andere gemotiveerd kan hebben.⁴⁷ Nijk is van mening dat het verschil in toon tussen de aoristus en het praesens begrepen kan worden vanuit hun aspectuele waardes. Het praesens signaleert dat de gebeurtenis, waarnaar gerefereerd wordt, de grenzen van het moment van spreken overschrijdt. De aoristus daarentegen bindt de aangewezen gebeurtenis als het ware vast aan de uiting zelf. Zodra de uiting

⁴⁰ Bary (2012: 49).

⁴¹ Bary (2012: 50).

⁴² Bary (2012: 51).

⁴³ Nijk (te verschijnen: 1).

⁴⁴ Nijk (te verschijnen: 2).

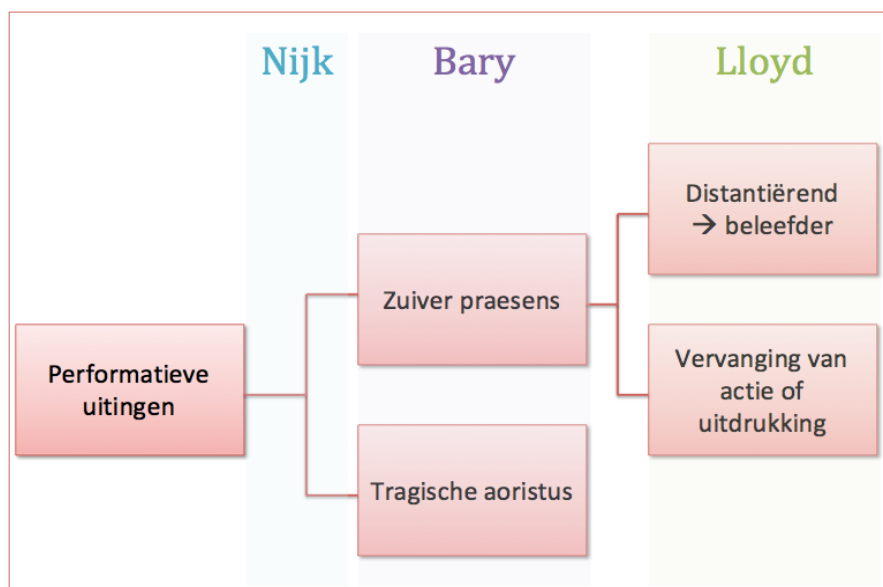
⁴⁵ Nijk (te verschijnen: 4).

⁴⁶ Nijk (te verschijnen: 8).

⁴⁷ Nijk (te verschijnen: 9).

wordt gemaakt, gebeurt er ook echt iets.⁴⁸ Dus is het *instantaneous*, een eerder voorbij gekomen benaming voor dit gebruik van de aoristus. In Nijks ogen is de lezing van een tegenwoordige tijd van de performatieve aoristus de meest natuurlijke interpretatie en kan het pragmatische effect van de aoristus in tegenstelling tot het praesens begrepen worden in termen van de aspectuele waarde ervan.⁴⁹ Het gebruik van de tragische aoristus is volgens Nijk dus een manier om de aoristus te gebruiken als een tegenwoordige perfectieve tijd in contexten waar een dergelijke vorm nodig is.⁵⁰

Er kan geconcludeerd worden dat ieder van de drie genoemde geleerden een andere opvatting heeft over het verschil tussen de tragische aoristus en de overeenkomende praesensvorm. Hier hangt mee samen waarom in bepaalde contexten een tragische aoristus wordt gebruikt en niet een praesens, terwijl er vervolgens wel sprake is van een praesensinterpretatie en -vertaling. Lloyd is van mening dat een tragische aoristus meer distantiërend is en in sommige gevallen beleefder dan een zuiver praesens of dat het dient ter uitdrukking van een handeling. Dit zou verklaren waarom de tragische aoristus zo vaak te vinden is in performatieven. Bary geeft geen duidelijk onderscheid aan tussen de tragische aoristus en het praesens in performatieve uitingen. Beide mogelijkheden zijn – gezien de afwezigheid van de meest optimale combinatie aoristusaspect en tegenwoordige tijd – suboptimale vormen voor Oudgriekse performatieven. Ten slotte betoogt Nijk dat het logisch is dat we de tragische aoristus vinden in performatieve uitingen, vanwege de aspectuele waarde van deze vorm, die verschilt van die van de praesensvorm. Lloyd houdt zich dus bezig met het effect dat een tragische aoristus heeft, Bary met de oorsprong ervan en Nijk met de achterliggende gedachten die (waarschijnlijk) een rol speelden bij de keuze voor het gebruik van een tragische aoristus. In een schema zou dit er als volgt uit kunnen zien:

Figuur 1: schematische weergave Lloyd, Bary en Nijk.

⁴⁸ Nijk (te verschijnen: 9).

⁴⁹ Nijk (te verschijnen: 10).

⁵⁰ Nijk (te verschijnen: 28).

Er is echter nog een andere factor die een rol zou kunnen spelen bij het gebruik van een tragische aoristus, waarbij de termen *topic* en *focus* van belang zijn. Hierbij gaat het erom of dat wat er wordt verteld nieuwe of al bekende informatie bevat. In het Nieuwgrieks staat nieuwe informatie vaak in de aoristus en is sprake van *focus*. Hoewel er qua manier van vertalen overeenkomsten lijken te zijn met de tragische aoristus, wordt deze vorm als ingressief bestempeld. Het volgende hoofdstuk legt duidelijker uit wat er met *topic* en *focus* wordt bedoeld en waarom deze termen een rol kunnen spelen bij de tragische aoristus, waarbij er een link wordt gelegd naar het Nieuwgrieks.

Hoofdstuk 3: *Topic* en *focus*

De termen *topic* en *focus* worden gebruikt voor pragmatische functies, waarbij het van belang is of er in een zinsdeel – een constituent – al bekende of nieuwe, essentiële informatie naar voren komt. Constituenten die iets aanduiden waarover een vraag wordt gesteld of een mededeling wordt gedaan, functioneren als *topic* van de zin. Er is sprake van oude, bekende informatie. Constituenten die in de gegeven context essentiële, dat wil zeggen nieuwe en/of de meest belangrijke informatie verschaffen, functioneren als *focus* van de zin.⁵¹ Om het verschil tussen beiden duidelijker te maken volgen twee voorbeelden in het Nederlands.

- (2) a. Wie heeft het glas laten vallen?
b. Chris heeft het glas laten vallen.
- (3) a. Wat heeft Chris laten vallen?
b. Chris heeft het glas laten vallen.

Uit zowel (2a) als (2b) blijkt dat iemand iets heeft laten vallen. Uit voorbeeld (2a) wordt duidelijk dat iemand een glas heeft laten vallen. In zin (2b) staat dezelfde informatie, die op dat moment dus oud en bekend is en een *topic*-functie in de zin heeft. Het feit dat Chris degene is die het glas heeft laten vallen, is nieuwe informatie en functioneert als *focus* van de zin. Uit voorbeeld (3a) wordt duidelijk dat Chris iets heeft laten vallen. Dit komt ook terug in zin (3b) en is hier oude en bekende informatie, dus *topic*. Wat echter nieuwe informatie is, en functioneert als *focus* in de zin, is het feit dat het om een glas gaat dat Chris heeft laten vallen.

Dit onderscheid tussen *topic* en *focus* zorgt ervoor dat in zinnen, in dit geval antwoorden op vragen, die uit exact dezelfde woorden bestaan, de woorden toch een verschillende informatiestatus, zoals Rijksbaron dit noemt, hebben. Bij voorbeeld (2) ligt de focus namelijk op Chris en bij voorbeeld (3) op het glas. Zoals ook bij deze voorbeelden het geval is, moet uit de context blijken of een constituent functioneert als *topic* dan wel *focus*. Zonder verdere tekst eromheen zijn de voorbeelden (2b) en (3b) hetzelfde, maar juist de contexten zorgen ervoor dat ze een verschillende lading hebben.

⁵¹ Rijksbaron (2006: 17).

Topic en focus bij werkwoorden

In het voorafgaande ging het over zelfstandige naamwoorden die een *topic*- dan wel *focusfunctie* vervullen binnen een bepaalde zin. Dit kan ook worden toegepast op werkwoorden, zowel op zichzelf als in combinatie met enkele andere woorden. Of dit gekoppeld kan worden aan het gebruik van een (tragische) aoristus zal vervolgens worden bekeken, waarna dit in het volgende hoofdstuk zal worden getest aan de hand van Oudgriekse gevallen.

Als voorbeeld zal er ditmaal gekeken worden naar het Nieuwgrieks, een taal waarin werkwoorden op een veel nauwkeurigere wijze de handeling aanduiden dan in bijvoorbeeld het Nederlands het geval is. Wanneer een Nederlander wil mededelen dat hij honger heeft, zegt hij waarschijnlijk: ik heb honger. Een Griek zou de aoristus gebruiken en zegt: πείνασα. Door middel van het gebruik van de aoristus in het Nieuwgrieks wordt duidelijker wat er écht aan de hand is: ik heb honger gekregen en heb die honger nu nog steeds. Dit wordt ook wel een idioom van de taal die zichtbaar afstamt van het Oudgrieks genoemd en wordt, onder andere door Schwyzer,⁵² beschouwd als (een soort overblijfsel van de) tragische aoristus. Deze aoristus wordt gebruikt bij handelingen die net zijn gebeurd en waarvan het effect tot aan het heden voortduurt.⁵³ De aoristus kan in het Nieuwgrieks, vooral in een dialoog, gebruikt worden om iets aan te geven wat net is gebeurd. In het Nederlands, maar ook in andere talen, lijkt het vreemd om hiernaar te verwijzen met een verleden tijd, maar in het Nieuwgrieks is dit volkomen normaal. Om terug te komen op het voorbeeld van πείνασα: dit wordt alleen gezegd wanneer iemand voor de eerste keer kenbaar maakt dat hij of zij honger heeft. Het werkwoord functioneert dan als *focus*, omdat er iets nieuws wordt gezegd. Wanneer er vervolgens, bijvoorbeeld tijdens het eten, nogmaals wordt aangekondigd dat men honger heeft en daarom bijvoorbeeld zoveel eet of veel zin heeft in eten, wordt niet de aoristus gebruik. Dan wordt namelijk de praesensvorm gebruikt en zegt men: πεινάω. Op het moment dat men een tweede keer duidelijk maakt dat men honger heeft, is de informatie niet meer nieuw en functioneert het als *topic*. Een ander voorbeeld is het gebruik in het Nieuwgrieks van de aoristus φύγαμε (“we gaan weg” of zelfs “we zullen weggaan”) tegenover de praesensvorm φεύγουμε. Dit geldt naast voor vele andere werkwoorden, waarbij de handeling net in het verleden ligt, maar nog wel voortduurt.⁵⁴ Zoals gezegd wordt dit beschouwd als een overblijfsel van de tragische aoristus dat een idioom vormt in het Nieuwgrieks. Dit gebruik is echter ook te bestempelen als een ingressieve aoristus: de aoristus van werkwoorden waarvan het praesens een staat of doorgaande handeling aanduidt, die het begin van die staat of handeling uitdrukt.⁵⁵ Zoals uit het eerdere voorbeeld blijkt, wordt het beginpunt aangegeven van de handeling die nog voortduurt – namelijk het honger hebben –, wat overeenkomt met de hierboven gegeven definitie van de ingressieve aoristus.

⁵² Schwyzer (1950: 282).

⁵³ Thumb en Angus (1912: 123).

⁵⁴ Bijv. φθάσαμε (“we zijn aangekomen”); ἄκοθες (“hoor je?”), aldus Schwyzer (1950: 282).

⁵⁵ Smyth en Messing (1956: 430).

Hieruit valt af te leiden dat in ieder geval in het Nieuwgrieks gebruik kan worden gemaakt van een aoristus bij werkwoorden die nieuwe informatie verkondigen en als *focus* functioneren binnen de zin. Deze vormen kunnen worden beschouwd als ingressief, maar worden tevens vermeld als een overblijfsel van de tragische aoristus. Wanneer hetzelfde wordt gezegd, maar niet voor het eerst – dus als er sprake is van een *topic*-functie – wordt er geen aoristus gebruikt, maar een praesens. Hieruit blijkt dat de ingressieve en tragische aoristus in elk geval bij het Nieuwgrieks samen kunnen vallen. Er is een duidelijk verband tussen het hebben van een *focusfunctie* – dus het geven van nieuwe informatie –, een ingressief karakter en ten slotte de tragische aoristus. Wellicht kan dit ook voor het Oudgrieks gelden en is de tragische aoristus eigenlijk een vorm van de ingressieve aoristus.

In het volgende hoofdstuk worden gevallen van de tragische aoristus binnen Aristophanes nader bekeken. Hierbij wordt onderzocht in hoeverre het werkwoord voortijdig is, om wat voor soort werkwoord het gaat en ten slotte worden de tragische aoristi ingedeeld in groepen. Er wordt gekeken of de hierboven beschreven theorie, die toegeschreven kan worden aan het Nieuwgrieks, ook toepasbaar is op tragische aoristi in het Oudgrieks. Dan zouden de gevallen tot op zekere hoogte moeten functioneren als *focus* binnen de zin en in ieder geval als ingressief beschouwd kunnen worden. Er wordt dus gekeken of er een verband is te zien tussen de tragische aoristus en de ingressieve aard van het betreffende werkwoord. Op deze manier wordt geprobeerd om een patroon te vinden waarom de Grieken ervoor kozen om in bepaalde gevallen een aoristus te gebruiken, terwijl er nu de lading van een praesens aan wordt gegeven.

Hoofdstuk 4: De tragische aoristus in Aristophanes

In de vorige hoofdstukken is gebleken dat er een aantal factoren aan te wijzen is dat het gebruik van een tragische aoristus kan verklaren. Zo zijn de in hoofdstuk twee behandelde geleerden (Lloyd, Bary en Nijk) het erover eens dat dit gebruik van de aoristus voorkomt in performatieven. Toch lijken er nog verschillende meningen te bestaan over welke factoren precies zorgen voor een tragische aoristus, waarbij met name het effect ervan een rol speelt. Bij de drie behandelde geleerden bestaan verschillen over waarom in sommige gevallen een tragische aoristus wordt gebruikt en in andere een praesens. Daarnaast zou de tragische aoristus gebruikt kunnen zijn om een focus aan te duiden, zoals in het Nieuwgrieks kan gebeuren. Om dieper in te gaan op mogelijke factoren die gezorgd kunnen hebben voor een tragische aoristus en andersom, worden in dit hoofdstuk enkele gevallen nader bekeken. Er wordt gekeken naar de zestien vormen binnen Aristophanes die door Lloyd als tragische aoristus zijn bestempeld. Vanwege tijd- en ruimtegebrek moesten er keuzes worden gemaakt binnen het onderzoek. Hierdoor is ervoor gekozen om niet zelf alle vormen van de tragische aoristus binnen verschillende werken en/of auteurs te zoeken, maar de reeds door Lloyd aangegeven vormen nader te bekijken. Verder is het onderzoek beperkt tot de tragische aoristus binnen Aristophanes, maar voor een vervolgonderzoek zou ook nog een vergelijking met de gevallen binnen tragedie mogelijk kunnen zijn.

Bijna 72% van de tragische aoristi die Lloyd in zijn artikel noemt, komen voor in tragedie. Hierbij staan er 51 in de overgeleverde werken van Euripides en acht in die van Sophocles. Daarentegen is het percentage voorbeelden in de komedie bijna 20%. Hieronder vallen alleen de overgeleverde werken van Aristophanes, waarin gezamenlijk zestien tragische aoristi zouden voorkomen. Sommige geleerden beschouwen andere aoristi echter ook als tragisch of beschouwen juist iets als een zuivere aoristus en niet als tragisch. Afhankelijk van welke definitie wordt gehanteerd bij de tragische aoristus kunnen er meer of minder gevallen zijn binnen de werken die worden behandeld, in dit geval die van Aristophanes. Om zo onbevooroordeeld mogelijk te zijn tijdens het onderzoek is Lloyds definitie van de tragische aoristus gehanteerd. Naderhand worden de door mij gevonden overeenkomsten en verschillen met zowel Lloyd als Bary en Nijk uiteengezet, waarna mijn uiteindelijke definitie van de tragische aoristus wordt gegeven.

Maar: waarom kijken naar de tragische aoristus binnen komedie? Zoals eerder vermeld verwijst de naam van dit taalkundige verschijnsel naar het (bijna) exclusieve gebruik ervan in de Oudgriekse tragedie. Hoewel er ook andere benamingen zijn voor deze aoristus –voornamelijk in het Engels – is het zeker opvallend dat het beperkt lijkt te zijn tot de tragedie. Bij de komedie is het blijkbaar bijzonder dat de tragische aoristus erin voorkomt. Zo tragisch is de tragische aoristus echter niet, omdat er ook zeker voorbeelden zijn aan te wijzen binnen andere genres, waaronder de komedie. Gezien het feit dat de tragische aoristus in komedie bijna als exclusief wordt beschouwd, zal er in dit hoofdstuk juist naar die gevallen beter worden gekeken. Op deze manier kan aan de hand van de voorbeelden wellicht duidelijker worden waarom het gebruik veel minder lijkt voor te komen in komedie. Volgens Lloyd zou de tragische aoristus tot een bepaalde verheven stijl behoren, omdat het gebruik ervan vooral in tragedie voorkomt. Dit zou kunnen betekenen dat de tragische aoristus in komedie alleen voorkomt in paratragische stukken. Aristophanes staat erom bekend dat hij uitgebreid parodieën maakte op tragedie, vooral op de stukken van Euripides.⁵⁶ Er zal dan ook per geval gekeken worden in hoeverre er sprake is van een duidelijk paratragische context en of dit van invloed kan zijn geweest op het gebruik van de tragische aoristus.

Van de zestien te bespreken tragische aoristi binnen de overgeleverde werken van Aristophanes zal per geval gekeken worden naar de context waarin deze zich bevinden. Ook zal er per tragische aoristus gekeken worden in hoeverre er sprake is van voortijdigheid, of het werkwoord kan worden opgevat als duratief, ingressief of het hebben van een *focus-* of *topicfunctie* en ten slotte zullen de gevallen worden ingedeeld in verschillende (werkwoord)groepen. Hierbij zal de verdeling van Vendler (1957) worden gebruikt, waarbij werkwoorden zijn ingedeeld naar type gebeurtenis in vier groepen: *state*, *activity*, *achievement* en *accomplishment*.⁵⁷ Het doel is om beter inzicht te geven in de tragische aoristus en te kijken in hoeverre er onderlinge verschillen zijn te vinden.

⁵⁶ Bushnell (2008: 255).

⁵⁷ "States are non-dynamic situations..., activities are open-ended processes..., achievements are near-instantaneous events which are over as soon as they begun ..., [and] accomplishments are processes which have a natural endpoint." Rothstein (2004: 6).

De Acharniërs

Allereerst wordt gekeken naar de twee gevallen in Aristophanes' *De Acharniërs* (Ἀχαρνῆς). Dit stuk draait om Dicaeopolis, die het oorlogsgeweld op het platteland is ontvlucht en in Athene verblijft. Archarnae leed zeer onder de oorlog en dit stuk is een pleidooi voor vrede. Dicaeopolis ergert zich aan de volksvergadering, waar men alleen gezanten ontvangt en aan het woord laat.⁵⁸ Athene wilde niet onderhandelen in de oorlog, dus sluit Dicaeopolis een persoonlijk vredesverdrag met Sparta voor dertig jaar. Uiteindelijk geniet hij van de voordelen van vrede, terwijl andere Atheners boos zijn en honger lijden.⁵⁹ De eerste tragische aoristus bevindt zich in vers 266.

(4) Ar. *Ach.* 263-70

Φαλῆς, ἑταῖρε Βακχίου,
ξύγκωμε, νυκτοπεριπλάνητε,
μοιχέ, παιδεραστά,
ἔκτω σ' ἔτει **προσεῖπον** εἰς
δῆμον ἐλθὼν ἄσμενος,
σπονδὰς ποιησάμενος ἑμαυτῷ,
πραγμάτων τε καὶ μαχῶν
καὶ Λαμάχων ἀπαλλαγείς.

“Phales, vriend van Bacchus,
medefeestganger, nachtelijke zwerver,
echtbreker, kinderlokker,
in het zesde jaar **spreek ik je aan**
nadat ik verheugd naar mijn stad ben gegaan,
voor mezelf plengoffers heb gebracht
en van toestanden en gevechten
en van Lamachussen ben bevrijd.”

Dicaeopolis is net opgekomen met zijn familie en enkele slaven, die een enorme rituele fallus dragen. Er is een processie begonnen en in de passage hierboven richt Dicaeopolis zich tot Phales. In deze context is duidelijk sprake van een verschil in rang tussen degene die spreekt en degene die wordt aangesproken. Dicaeopolis is een voormalige boer die spreekt tot Phales, een vriend van Bacchus, en hem tijdens de processie aanbidt. Olson beschrijft de aoristus als *address in greeting* en *the polite aorist*.⁶⁰

Er is sprake van voortijdigheid, omdat dat wat er wordt gezegd al in het verleden is begonnen: Dicaeopolis is namelijk al enkele verzen geleden begonnen met het aanspreken en doet dit op het moment dat hij *προσεῖπον* zegt nog steeds. Deze aoristus kan worden opgevat als ingressief, omdat het beginpunt van de activiteit voor het moment waarop het woord wordt uitgesproken ligt, hij is immers al begonnen met

⁵⁸ D'Hane-Scheltema (1995: 10).

⁵⁹ De Romilly (1985: 86).

⁶⁰ Olson (2002: 149).

aanspreken. Wel is er sprake van een duratief werkwoord dat beschouwd kan worden als een activiteit ('zeggen'). Er ligt geen duidelijke nadruk op de tragische aoristus – de nieuwe informatie is eerder ἔκτω ἔτει – dus kan er niet gesproken worden van een *focusfunctie*.

De tweede en laatste tragische aoristus van dit stuk bevindt zich in vers 485.

(5) Ar. *Ach.* 485-7

ἐπήνεσ'· ἄγε νυν, ὦ τάλαινα καρδία,
ἄπελθ' ἐκεῖσε, κᾶτα τὴν κεφαλὴν ἐκεῖ
παράσχεσ' εἰποῦσ' ἄττ' ἂν αὐτῇ σοὶ δοκῇ.

"Ik prijs [je]: kom op nu, ellendig hart,
vertrek daarheen, en reik dan je hoofd daarheen,
nadat je wat ook maar jouzelf schijnt, hebt gezegd."

Hier gaat Dicaeopolis langs bij Euripides, omdat hij een stuk tragedie wil hebben voor een lange toespraak tot het koor. Hij vraagt hem echter om steeds meer, wat ervoor zorgt dat Euripides boos wordt. In de passage hierboven is Dicaeopolis aan het woord en richt hij zich tot zijn hart. De tragische aoristus is het eerste woord van een vers in het midden van zijn monoloog, die in de stijl van Euripides is geschreven.⁶¹ Er wordt gesproken van een paratragische context waarin deze tragische aoristus zich bevindt, omdat Aristophanes schrijft volgens de stijl van Euripides en dus als het ware een parodie op hem maakt. Het is opvallend dat de vorm ἐπήνεσα nergens anders voorkomt binnen Aristophanes, maar wel meerdere keren binnen Euripides.⁶² Dit pleit voor het gegeven dat er sprake is van een paratragische context.

Bij dit voorbeeld is geen sprake van voortijdigheid, omdat het om een performatieve uiting gaat: op het moment dat ἐπήνεσα wordt uitgesproken, vindt de handeling die bij dit werkwoord komt kijken – namelijk het prijzen – plaats. Ook hier is er een tragische aoristus van een duratief werkwoord dat onder de categorie *activity* valt. Het is echter geen langdurige activiteit, dus kan er geen sprake zijn van een ingressieve aoristus. Gezien de positie van het werkwoord, de betekenis en de context zou deze vorm een *focusfunctie* kunnen vervullen in de zin. De tragische aoristus kan ook vertaald worden met "Goed zo!" of "Goed gedaan!", waarbij voornamelijk in de tweede vertaling duidelijk naar voren komt dat de handeling is voltooid. Beide vertalingen geven goed weer wat er wordt bedoeld, maar in het Nederlands is zo niet terug te zien dat er in het Grieks gebruik is gemaakt van een eerste persoon enkelvoud.

⁶¹ Starkie (1968: 103).

⁶² Zie 'Appendix 2'. Voor deze en verdere woordstudies is gebruik gemaakt van *Perseus under Philologic*, geraadpleegd via <http://perseus.uchicago.edu> op 6 juni 2016.

De Ridders

In *De Ridders* (Ἰππῆς) bevinden zich vier tragische aoristi, die dicht bij elkaar staan. Dit stuk gaat over het huis (Athene) van Demos, een oude man die de Atheense burgerij, dat met leugens is overgenomen door een nieuwe slaaf (Cleon), symboliseert. Twee andere slaven komen er door Cleons orakels achter dat hij omver geworpen zal worden door een nog slechter iemand, een worstverkoper. Deze wedijvert vervolgens met Cleon en volgt hem uiteindelijk – zoals verwacht – op. De worstverkoper herstelt Demos tot wat hij eerder was: Demos belooft de gemaakte fouten niet weer te laten gebeuren en keert ten slotte terug naar zijn boerderij.⁶³

(6) Ar. *Eq.* 696-7

ἦσθην ἀπειλαῖς, ἐγέλασα ψολοκομπίαις,
ἀπεπυδάρισα μόθωνα, περιεκόκκασα.

“Ik geniet van je bedreigingen, **ik lach** om je donder-en-bliksemknal-gepraat,
ik dans een lompe Laconische dans, **ik kraai in het rond.**”

In deze passage voert de worstverkoper een gesprek met Cleon, die net teruggekomen is van de Raad. Daar wilde hij de worstverkoper namelijk aanklagen, maar dit mislukte en hij verloor. Cleon is hierdoor woest en gaat met verschillende bedreigingen hevig tekeer tegen de worstverkoper. Deze reageert hierop in de passage hierboven, waarin vier gevallen van de tragische aoristus zijn te vinden. De gesprekspartners zijn van gelijke stand, hoewel Cleon zich hoger voelt dan de worstverkoper, en er vindt een turbulente woordenstrijd plaats. De aoristi geven verschillende handelingen aan, die waarschijnlijk niet ook daadwerkelijk plaatsvonden. Het kan dus als sarcasme worden opgevat en niet zozeer als een beschrijving van handelingen die de worstverkoper uitvoerde. Er wordt slechts de spot gedreven met Cleon.

Omdat de tragische aoristi geen weergaven van echt gebeurde handelingen zijn, kunnen ze worden beschouwd als een lacherige reactie op dat wat Cleon in het voorafgaande heeft gezegd. Hierdoor kunnen ze dan ook alle vier worden gezien als voortijdig, omdat deze reactie voorafging aan het moment van spreken. Het zijn duratieve werkwoorden, waarbij ἦσθην een *state* aangeeft en de overige drie activiteiten aangeven. In de betreffende context en op de betreffende posities in de zin zouden de tragische aoristi een *focusfunctie* kunnen hebben. Alle vier de tragische aoristi kunnen ook ingressief worden opgevat, omdat ze een reactie vormen op iets wat eerder is gedaan. Deze reactie is waarschijnlijk al voordat het werd gezegd ontstaan en dus kunnen deze vormen het beginpunt van de *state* en activiteiten aangeven, dat zich bevindt tijdens of kort na wat ervoor is gebeurd.

⁶³ Henderson (1998: 222).

De Vogels

Vervolgens zijn er in *De Vogels* (Ὀρνιθες) zes gevallen van de tragische aoristus te vinden. Dit werk gaat over twee Atheners, Euelpides en Peisetaerus, die de onbestuurbare, corrupte stad verlaten en naar de vogels gaan. Ze vragen de vogel Tereus, die eerst mens was, in welke zorgeloze stad ze kunnen gaan wonen. Geen van de genoemde steden blijkt echter geschikt, dus komt Peisetaerus met een idee. De vogels moeten een stad stichten en aanbeden worden door de mens om vervolgens de macht, die hen toebehoort, terug te krijgen.⁶⁴ Uiteindelijk lukt het ze om het gezag van de goden te stelen en een nieuwe droomstad te stichten.⁶⁵

(7) Ar. Av. 570

ἦσθην σέρφῳ σφαγιαζομένῳ. βροντάτω νῦν ὁ μέγας Ζάν.

“Ik geniet ervan dat een mug wordt geslacht. Laat de grote Zeus nu maar donderen!”

Voorafgaand aan deze passage zijn Peisetaerus en Euelpides naar de vogels gegaan om hen te overtuigen een eigen stad te stichten. Omdat vogels dan de macht zouden hebben, zou men eerst moeten offeren voor hen en daarna pas voor de goden. Peisetaerus noemt wat er geofferd moet worden en welke vogel gekoppeld kan worden aan welke god. Euelpides reageert hierop met de passage hierboven en lijkt volledig achter de plannen van zijn gesprekspartner te staan. De koorleider vraagt zich echter af in hoeverre ze de mensen kunnen laten geloven dat zij, vogels, goden zijn. De tragische aoristus bevindt zich in een korte reactie van Euelpides en de gesprekpartners bevinden zich op gelijke hoogte van elkaar: de vogels waardeerden de mannen. Er is geen sprake van sarcasme.

De tragische aoristus kan gezien worden als voortijdig, omdat Euelpides al van dat wat Peisetaerus gezegd genoot voordat hij dit ook daadwerkelijk uitsprak. Het gaat om een duratief werkwoord dat een *state* aanduidt en de vorm kan als ingressief worden opgevat. Zo geeft de aoristus het beginpunt van de *state* aan, dat zich in het nabije verleden bevindt, namelijk tijdens of vlak na de speech van Peisetaerus. Omdat het in de eerste zin genoemde σέρφῳ σφαγιαζομένῳ ook in de zin ervoor al aan bod is gekomen, kan de aoristus een *focusfunctie* hebben in deze zin. Dit wordt versterkt door de positie van het werkwoord, vooraan in de zin.

⁶⁴ Henderson (2000: 4).

⁶⁵ De Romilly (1985: 87).

(8) Ar. Av. 629-35

ἐπαυχῆσας δὲ τοῖσι σοῖς λόγοις
ἐπηπείλησα καὶ **κατώμοσα**,
ἐὰν σὺ παρ' ἐμὲ θέμενος ὁμόφρονας λόγους
δίκαιος ἄδολος ὅσιος ἐπὶ θεοὺς ἴης,
ἐμοὶ φρονῶν ξυνῳδὰ, μὴ πολὺν χρόνον
θεοὺς ἔτι σκῆπτρα τάμὰ τρίψειν.

“Nadat ik me beroemd heb op jouw woorden,
dreig ik en **zweer ik** dat,
als jij, nadat je bij mij gelijkgezinde voorstellen hebt gebracht,
rechtvaardig, eerlijk en vroom op de goden afgaat,
terwijl je met mij op één lijn zit, de goden dan niet lang meer
meer mijn scepter [voortdurend] zullen misbruiken.”

Inmiddels zijn we een paar verzen verder, waarin Peisetaerus de vogels ervan overtuigt dat mensen hen als goden kunnen beschouwen. Ook legt hij ze uit hoe ze de mens goede dingen kunnen geven, evenals rijkdom, gezondheid en een lang leven. De conclusie is dat vogels veel beter zijn voor de mens dan dat goden zijn. De spreker van de betreffende passage is het koor, bestaande uit vogels, dat spreekt tegen Peisetaerus. Het koor is overtuigd en legt een eed af: als het plan wordt nagevolgd, zullen de vogels hun macht terugkrijgen. Hoewel ze eerst vijanden waren, beschouwen de vogels de Atheense mannen nu als vrienden.

Dit zijn de eerste gevallen van de tragische aoristus, twee dicht bij elkaar, binnen Aristophanes die worden gebruikt door het koor. Er kan echter niet gesproken worden van een koorlied, omdat het koor zich gedraagt als een gewone speler en zich mengt in de gesprekken: het spreekt aan en wordt aangesproken. Beide woorden komen op hetzelfde neer, waarbij ἐπηπείλησα echter wel een iets negatievere of dwingendere lading heeft. Er wordt in ieder geval iets gezegd binnen een eed, die verder te herkennen is aan de als ... dan (niet meer)-constructie (ἐὰν ... μὴ ἔτι). Er is geen sprake van voortijdigheid, omdat er duidelijk een performatieve uiting is: op het moment dat de zin wordt uitgesproken wordt er gedreigd en gezworen. Hierdoor kunnen de vormen dan ook niet worden opgevat als ingressief, omdat het beginpunt niet voorafgaat aan het gezegde. Het gaat om duratieve werkwoorden die een activiteit weergeven. In de versregel zouden beide woorden de focus kunnen hebben, omdat er verder alleen het partikel καὶ in voorkomt.

(9) Ar. Av. 880

Χίοισιν ἥσθην πανταχοῦ προσκειμένοις.

“**Ik geniet** ervan dat de Chioten overal worden aangevallen.”

Inmiddels hebben ook Peisetaerus en Euelpides vleugels gekregen en worden verschillende zaken met betrekking tot de te stichten stad besproken, waaronder de naam en het bouwen van de stadsmuur. Peisetaerus wil offeren aan de nieuwe goden en nodigt een priester uit om een processie te organiseren. In de versregel hierboven onderbreekt Peisetaerus het plechtige gebed van de priester, die vraagt om gezondheid en rijkdom voor de inwoners van de nieuwe stad en voor de Chioten. Dit wordt beschouwd als een parodie op de Atheense toevoeging van de Chioten aan gebeden voor henzelf. In Athene werd met enige neerbuigendheid naar de gehoorzame Chioten gekeken.⁶⁶ Om deze rede moet ἥσθην dan ook niet opgevat worden als het verkondigen van iets wat Peisetaerus daadwerkelijk een plezier doet, maar eerder als iets sarcastisch.

Deze tragische aoristus is voortijdig, omdat de *state* al ontstond voordat het woord werd uitgesproken. Er zou dan ook gesproken kunnen worden van een ingressieve aoristus, omdat deze aoristus het beginpunt van de *state* kan aangeven, dat tijdens of kort na het spreken van de ander ligt. Ook hier is sprake van een duratief werkwoord, dat echter geen duidelijke focus lijkt te hebben in de zin.

(10) Ar. Av. 1743-4

ἐχάρην ὕμνοις, ἐχάρην ᾠδαῖς·
ἄγαμαι δὲ λόγων.

“Ik verheug me over je hymnen, ik verheug me over je liederen:
ik bewonder je woorden.”

Deze passage komt uit het einde van het stuk. Zeus heeft zijn bliksemflits en Prinses, een personificatie van zijn macht, aan Peisetaerus gegeven. Het koor prijst en feliciteert Peisetaerus als hij trouwt met Prinses en de nieuwe koning van het universum wordt.⁶⁷ In de passage is Peisetaerus aan het woord en uit hij zijn dank en vreugde voor het koor in een trikolon. Twee van de drie werkwoorden worden gezien als tragische aoristus, die onder andere door Lloyd verklaard worden als beleefd en het in ontvangst nemen van de eerder gezegde dingen.⁶⁸

Beide vormen zijn voortijdig, omdat de reactie al ontstaan is voor het moment van uitspreken, en zijn duratief. Peisetaerus verheugde zich namelijk al over de hymnes, liederen en woorden van het koor toen het nog aan het woord was of kort daarna. Hierdoor zou er gesproken kunnen worden van het gebruik van de ingressieve aoristus, zodat de woorden het beginpunt van de *state* aangeven, dat dus in het nabije verleden ligt. Er ligt geen duidelijke focus op de woorden, omdat er sprake is van een herhaling.

⁶⁶ Lloyd (2012: 29).

⁶⁷ Henderson (2000: 5).

⁶⁸ Lloyd (2012: 38).

De Vrede

Twee andere tragische aoristi bevinden zich in *De Vrede* (Εἰρήνη). In dit stuk stijgt Trygaeus op naar de goden, omdat hij Zeus wil vragen waarom hij Griekenland wil vernietigen. Daar aangekomen hoort hij van Hermes dat de goden weg zijn en dat de mensheid is overgelaten aan Oorlog, die Vrede in een grot heeft verborgen. Trygaeus komt er vervolgens achter waar Vrede is en hij haalt haar weg uit de plek waar ze verborgen zat, waardoor er een einde komt aan de Peloponnesische oorlog. Trygaeus verkrijgt hiermee de dankbaarheid van onder andere vele boeren en hij viert zijn overwinning door met de Oogstgodin, samen met de Feestgodin een gezel van Vrede, te trouwen.⁶⁹ De eerste tragische aoristus is te vinden in vers 528.

(11) Ar. *Pax* 528-32

ἀπέπτυσ' ἐχθροῦ φωτὸς ἔχθιστον πλέκος.
τοῦ μὲν γὰρ ὄζει κρομμοξυρεγμίας,
ταύτης δ' ὁπώρας, ὑποδοχῆς, Διονυσίων,
αὐλῶν, τραγῳδῶν, Σοφοκλέους μελῶν, κιχλῶν,
ἐπυλλίων Εὐριπίδου.

“Ik verafschuw het meest gehate mandje van een gehate man.

Het ruikt immers naar het in iemands gezicht boeren van een scherpe uienlucht, maar van die [godheid is er de geur] van herfst, een gastenontvangst, de Dionysia, van fluiten, tragici, liederen van Sophocles, lijsters, [en] van Euripides' liedjes.”

In het voorafgaande stuk was Trygaeus bezig met het bevrijden van Vrede, die wordt weergegeven als standbeeld. Alle Grieken proberen te helpen, maar niet iedereen trekt even hard aan het touw om het beeld mee te krijgen. Het zijn de boeren die uiteindelijk al het werk doen. Dan verschijnt het beeld van Vrede met twee van haar volgelingen. Er wordt door de god Hermes en de Atheense Trygaeus gesproken over de aroma's die vrijkomen. In de passage hierboven is Trygaeus aan het woord en hij beschrijft de geuren. De eerste zin van wat hij zegt, wordt beschouwd als een parodie op Euripides' *Telephus* fr.727, waarbij “kind” vervangen is door “mandje”.⁷⁰ Aristophanes heeft dus een woord vervangen binnen de parodie die hij maakt op Euripides, waardoor dit een paratragische context is waarin de tragische aoristus zich bevindt.

Ook bij deze tragische aoristus is sprake van voortijdigheid, omdat het gevoel van verafschuwing voorafgaat aan het moment van uitspreken. Om deze reden kan de vorm worden opgevat als ingressief, waarbij het beginpunt van de *state* wordt aangegeven. Ten slotte is het werkwoord duratief en lijkt het geen *focusfunctie* te vervullen binnen de zin, omdat de nadruk ligt op πλέκος.

De tweede tragische aoristus bevindt zich in vers 1066.

⁶⁹ De Romilly (1985: 87).

⁷⁰ Henderson (1998: 497); Lloyd (2012: 27).

(12) Ar. *Pax* 1066

ἦσθην χαροποῖσι πιθήκοις.

“Ik geniet van apen met fonkelende ogen.”

In dit deel van het stuk offert Trygaeus aan Vrede. Een slaaf heeft net een lam geslacht en wanneer ze het roosteren, verschijnt Hierocles, een expert op het gebied van orakels, die op de geuren zou zijn afgekomen. Hij wil een stuk lam meekrijgen, maar Trygaeus en de slaaf weigeren dit, omdat het als offer aan Vrede is bedoeld, en eisen dat hij ophoudt met praten. Hierocles wordt boos, scheldt ze uit en zegt dat ze een pact met apen met fonkelende ogen hebben gesloten. Hierop begint Trygaeus te lachen en vervolgens zegt hij de betreffende zin hierboven. Op een spottende manier reageert hij op wat Hierocles gezegd heeft.

De tragische aoristus is voortijdig, omdat Trygaeus zich al vermaakte om wat Hierocles zei toen hij nog sprak of kort daarna, maar in ieder geval niet pas op het moment dat hij ἦσθην uitsprak. Dit zorgt ervoor dat de aoristus ook opgevat kan worden als ingressief, omdat het beginpunt van het genieten in het nabije verleden ligt. Verder is er sprake van een duratief werkwoord, dat een *state* aangeeft. De aoristus is de focus in de zin, omdat de overige twee woorden herhalingen zijn van dat wat Hierocles twee verzen eerder zei en die dus geen nieuwe informatie bevatten.

De Wolken

Ten slotte zijn er twee voorbeelden van de tragische aoristus te vinden in *De Wolken* (Νεφέλαι). Dit werk is satire, gericht tegen de Sofisten. Een belangrijke rol in het stuk is die van Strepsiades, een oude man die op het land woont en wordt bestempeld als dom en prikkelbaar, weinig vindingrijk, ongecontroleerd en uiteindelijk beklagenswaardig.⁷¹ Hij was als man gekozen voor de dochter van een voorname aristocratische familie,⁷² maar heeft inmiddels flinke schulden door de uitgaven van zijn zoon die aan paardenraces doet. Om onder zijn schulden uit te komen wil hij dat zijn zoon zich aansluit bij de Denkersschool onder leiding van Socrates om daar de retorische kunsten van argumenteren te leren. Deze weigert dus gaat Strepsiades zelf. Dit mislukt en uiteindelijk stuurt hij toch zijn zoon naar de school. Deze slaagt en zorgt ervoor dat er geen geld betaald hoeft te worden aan de schuldeisers. Hij zet echter ook zijn vader te schande, die de Denkersschool ten slotte in brand steekt.

De eerste tragische aoristus in dit stuk staat in vers 174.

(13) Ar. *Nub.* 174

ἦσθην γαλεώτῃ καταχέσαντι Σωκράτους.

“Ik geniet ervan dat een gekko Socrates ondergescheten heeft.”

⁷¹ Dover (1968: resp. xxv, xxvii, and xxiii).

⁷² Dover (1968: xxvii).

In dit deel van de komedie is Strepsiades in gesprek met een leerling van Socrates, nadat hij bij de Denkersschool is aangekomen en gezegd heeft dat hij zich wil aansluiten. Dit vers maakt deel uit van een dialoog, waarbij het verhaal van de leerling wordt onderbroken door Strepsiades, die hierop reageert. Dover noemt in zijn commentaar dat de aoristus vaak een beweging die of een geluid dat al gemaakt is in woorden uitdrukt, wat onder andere voor de aoristus in dit vers geldt.⁷³ De context is een situatie waarbij twee mannen van de middenklasse, die elkaar nog maar net kennen, met elkaar praten. Er hangt een positieve sfeer en Strepsiades drukt met ἥσθην zijn genoegen over wat er is gezegd uit.

Er is sprake van voortijdigheid: Strepsiades genoot al van het gezegde meteen nadat de leerling zijn laatste woord had gezegd. Het zou immers raar zijn als Strepsiades er pas van genoot op het moment dat hij zijn zin uitsprak. Verder is ἥσθην een duratief werkwoord dat een *state* aanduidt. Hierdoor zou de vorm opgevat kunnen worden als ingressief: het begin van de *state*, die echter wel in het (nabije) verleden ligt, wordt hiermee aangegeven. Ten slotte kan de *focusfunctie* worden toegeschreven aan deze vorm, omdat dit woord als enige in de zin nieuwe informatie – namelijk dat Strepsiades het leuk vindt – bevat.

De tweede en laatste tragische aoristus bevindt zich in vers 1240.

(14) Ar. *Nub.* 1240-1

θαυμασίως ἥσθην θεοῖς,
καὶ Ζεὺς γελοῖος ὀμνύμενος τοῖς εἰδόσιν.

“Ik geniet wonderbaarlijk van de goden,
en Zeus is lachwekkend voor degenen die weten wanneer er bij hem gezworen wordt.”

In dit gedeelte zijn Strepsiades en een schuldeiser elkaar aan het afsnauwen. Er is veel woede, vooral bij degene die nog geld terug moet krijgen van Strepsiades, en in een stichomythie reageren ze steeds op wat de ander zegt. Strepsiades is sarcastisch en maakt de schuldeiser belachelijk: er hangt geen goede sfeer. Ook hier wordt een genoegen geuit, maar hier kan het – anders dan bij de vorige in vers 174 – meer als sarcastisch worden beschouwd. Beide mannen zijn waarschijnlijk van dezelfde sociale stand, alleen staat de schuldeiser hoger in positie, omdat hij klaarblijkelijk wel genoeg geld had, in tegenstelling tot Strepsiades, en dit nu terug wil krijgen. Strepsiades is echter, evenals zijn zoon later in het stuk, krachtiger qua woorden waardoor er uiteindelijk niets wordt terugbetaald.

Ook hier is het werkwoord voortijdig, omdat de *state* al bestond voordat het werd uitgesproken. Evenals bij het vorige voorbeeld is er sprake van een duratief werkwoord dat als ingressief kan worden beschouwd: ἥσθην geeft het beginpunt van de *state* aan, dat in het (nabije) verleden ligt. Het woord lijkt geen duidelijke nadruk te hebben in de

⁷³ Dover (1968: 117).

zin, dus is niet de focus. Het is opvallend hoe vaak ἥσθην – relatief gezien – als tragische aoristus binnen Aristophanes voorkomt. In totaal verschijnt de vorm negen keer in Aristophanes, waarvan er in ieder geval door Lloyd zes worden aangeduid als gevallen van de tragische aoristus. De overige drie bevinden zich in de begin van het stuk en maken deel uit van een vertelling over de zorgen en genietingen die Dicaeopolis voorheen al heeft gehad.⁷⁴ Omdat het gaat over gevoelens in het verleden, is het bij deze vormen niet mogelijk om ze op te vatten als tragische aoristi. Aristophanes gebruikt echter vaker, in totaal zestien keer,⁷⁵ de praesensvorm ἥδομαι, waarmee in ieder geval qua vertaling hetzelfde wordt weergegeven als wanneer er sprake is van een tragische aoristus. Het feit dat Aristophanes beide vormen gebruikt in zijn werken geeft aan dat hij in sommige gevallen bewust gekozen heeft om een aoristus te gebruiken in plaats van het praesens. Dit betekent dat er – in ieder geval bij Aristophanes – dus wel degelijk verschil is tussen enerzijds het gebruik van een (tragische) aoristus en anderzijds het praesens.

Al met al zijn er in dit hoofdstuk zestien gevallen van de tragische aoristus binnen Aristophanes nader bekeken. Hierbij is onderzocht in hoeverre het werkwoord voortijdig is, in hoeverre het duratief is en of het geïnterpreteerd kan worden als een ingressieve aoristus. Daarnaast zijn alle vormen ingedeeld in verschillende werkwoordgroepen en is er gekeken of de aoristus een *focusfunctie* zou kunnen hebben binnen de zin. Al deze bevindingen worden in het volgende hoofdstuk nader uiteengezet, waarbij aan het eind de resultaten gekoppeld worden aan de eerder beschreven theorieën van Lloyd, Bary en Nijk. Dit om een beter beeld te krijgen van de tragische aoristus binnen Aristophanes. Allereerst wordt echter beschreven hoe dit onderzoek verbonden kan worden aan het voorkomen van de tragische aoristus binnen tragedie en dus de tragische aoristus in het algemeen.

Hoofdstuk 5: Bevindingen

In het vorige hoofdstuk is gekeken naar het voorkomen van de tragische aoristus binnen Aristophanes, dus binnen de komedie. Op deze manier is niet alleen de tragische aoristus op zichzelf onderzocht, maar ook in hoeverre deze aoristus tragisch is. Dit is zeker niet het geval, wat alleen al duidelijk is geworden door het feit dat er wel degelijk tenminste zestien gevallen binnen komedie zijn aan te wijzen. Of zou daar dan sprake zijn van een komische aoristus? Hoewel er meer tragische aoristi in de werken van Euripides zijn te vinden, is deze aoristus niet beperkt tot de tragedie. Ik ben dan ook van mening dat de naam ‘tragische aoristus’ of ‘*tragic aorist*’ een verkeerde lading geeft aan dit gebruik van de aoristus. Beter is de benaming ‘de dramatische aoristus’ of – zodat er geen beperking lijkt te zijn tot andere genres – ‘*the instantaneous aorist*’. Misschien is het zelfs nog beter om de vorm helemaal niet te labelen met een bepaalde naam. In ieder geval moeten tragedie en komedie iets gemeen hebben met elkaar dat het voorkomen

⁷⁴ Nl. Ar. Ach. 2; Ar. Ach. 4 en Ar. Ach. 13.

⁷⁵ Zie ‘Appendix 3’ voor de vindplaatsen.

van de tragische aoristus in juist die genres zou kunnen verklaren. Beide genres zijn literaire weergaven van gesproken taal, maar we zien in Aristophanes ook dat het koor – hoewel niet in een koorlied – gebruik maakt van de tragische aoristus. Het koor is echter niet of nauwelijks representatief voor de daadwerkelijk gesproken taal. Daarnaast is in Lloyd (2012: 24-45) te lezen dat de tragische aoristus tot een bepaalde verheven stijl zou behoren, omdat de vorm vooral gebruikelijk is in tragedie. Zoals eerder besproken zou dit betekenen dat deze aoristus in komedie alleen voorkomt in paratragische stukken. Het eerder uitgevoerde onderzoek heeft bewezen dat ook dit niet het geval is: er zijn twee gevallen gevonden die als paratragisch beschouwd kunnen worden,⁷⁶ maar bij de andere is dat niet het geval. De tragische aoristus komt in komedie dus ook – en in het geval van Aristophanes zelfs vaker – voor binnen contexten die niet paratragisch zijn. Zoals gezegd zijn komedie en tragedie weergaven van gesproken taal, waarbij dat van de tragedie afstandelijker is en meer verheven. Er zijn dus verschillen aan te duiden tussen deze twee genres die beide de gesproken taal weergeven. Interessant zou het zijn om hierbij een vergelijking te maken met Plato, wiens dialogen ook als literaire weergaven van gesproken taal beschouwd kunnen worden. Zijn er in zijn werken vormen aan te wijzen die als tragische aoristus kunnen worden bestempeld, en zo ja: is er een patroon te ontdekken waar deze vormen zich bevinden? Lloyd geeft geen gevallen van de tragische aoristus aan die binnen Plato voorkomen, dus zou hierbij gekeken kunnen worden waarin Plato's gesproken taal verschilt van die van Aristophanes en Euripides. Tussen deze laatste twee lijkt er in ieder geval – aan de hand van de bevindingen van het onderzoek – iets te moeten zijn dat kan verklaren waarom de tragische aoristus minder vaak in niet-tragedie of paratragedie voorkomt of in ieder geval als zodanig wordt beschouwd door een geleerde als Lloyd.

Voortijdig

Het grootste deel van de behandelde tragische aoristi kan beschouwd worden als voortijdig: de handeling gaat vooraf aan het moment van spreken en duurt nog voort of de *state* kwam tot stand tijdens of kort na het spreken van dat waarop gereageerd wordt. Juist de drie voorbeelden waarbij geen sprake is van voortijdigheid, bevinden zich duidelijk in een performatieve context. Hierbij vindt de handeling – bij alle drie de voorbeelden is namelijk sprake van een activiteit – plaats op het moment van spreken, niet daaraan voorafgaand. De niet-voortijdige vormen zijn: ἐπήνεσ[α] (Ar. *Ach.* 485) en ἐπηπείλησα en κατώμοσα (Ar. *Av.* 630). Bij een tragische aoristus is dus een grote kans op voortijdigheid, maar dit is zeker niet altijd het geval, bijvoorbeeld in contexten als deze die duidelijk performatief zijn.

⁷⁶ Nl. ἀπέπτυσ[α] in Ar. *Pax* 528 en ἐπήνεσ[α] in Ar. *Ach.* 485.

Duratief

Bij alle zestien gevallen is sprake van duratieve werkwoorden. Dit was te verwachten op grond van de eerder gegeven beschrijvingen, waarin onder andere wordt gezegd dat de tragische aoristus beperkt is tot werkwoorden van oordeel, emotie, zeggen, aannemen en adviseren, aldus Bary.⁷⁷ Het is logisch dat er voor een verwijzing naar iets punctueels in het verleden geen tragische aoristus wordt gebruikt, omdat dit niet de lading – en vertaling – van een tegenwoordige tijd kan hebben. Het duurt immers niet voort. Het ligt ook niet voor de hand dat bij de behandelde zestien vormen de handelingen of *states* in het verleden liggen en niet voortduren, omdat dit niet in overeenstemming is met de context. Op grond van deze bevindingen kan dus geconcludeerd worden dat de tragische aoristus – in ieder geval in Aristophanes – alleen voorkomt bij duratieve werkwoorden.

Ingressief

Ook dit punt geldt voor het grootste deel van de behandelde tragische aoristi. Dertien van de zestien gevallen kunnen beschouwd worden als ingressief: er wordt een beginpunt van een handeling of *state* aangeduid, die op het moment van spreken nog voortduurt. Het is opvallend om te zien dat juist de tragische aoristi die niet als ingressief geïnterpreteerd kunnen worden, de gevallen zijn die ook niet voortijdig zijn en in een duidelijke performatieve uiting voorkomen. Het is echter logisch dat vormen die niet voortijdig zijn ook niet ingressief kunnen zijn, omdat het beginpunt dat wordt aangeduid juist voortijdig is. Er kan dus geconcludeerd worden dat de tragische aoristus – in ieder geval binnen Aristophanes – vaak als ingressief kan worden beschouwd, tenzij er bij het werkwoord geen sprake is van voortijdigheid, wat voornamelijk bij performatieve uitingen het geval is. Dit maakt de gevallen die niet als ingressief kunnen worden beschouwd des te interessanter.

Werkwoordgroepen

In het begin van hoofdstuk vier is besproken dat de te behandelen werkwoorden zouden worden ingedeeld volgens de indeling gemaakt door Vendler. Van de vier categorieën, *activity*, *state*, *achievement* en *accomplishment*, komen alleen de eerste twee voor bij de onderzochte gevallen. Omdat met de tragische aoristus een gevoel of oordeel over iets wat eerder is gebeurd of gezegd is, wordt aangeduid, is het logisch dat op het moment van spreken het eindpunt van de betreffende werkwoorden nog niet is bereikt. Dit maakt het begrijpelijk waarom er geen voorbeelden van de laatste twee categorieën zijn. Bij een *achievement* zou de gebeurtenis te snel voorbij zijn om het mogelijk te maken dat de handeling of *state* eerst ontstond en later pas werd uitgesproken. Ook bij een *accomplishment* is een tragische aoristus niet vanzelfsprekend, omdat het juist van belang is dat het proces geen natuurlijk eindpunt heeft. De tragische aoristus – wederom in ieder geval binnen Aristophanes – kan dus alleen voorkomen bij werkwoorden die een activiteit of *state* aanduiden.

⁷⁷ Bary (2012: 31).

Focus/Topic

Het bleek lastig om na te gaan in hoeverre een tragische aoristus beschouwd kan worden als *focus* of *topic* van een zin. Er is in ieder geval geen duidelijk patroon te herkennen tussen een eventuele *focus* dan wel *topic* en een van de overige bevindingen. Zoals in eerste instantie werd gedacht, lijkt de pragmatische functie van *focus* niet per definitie verband te hebben met een ingressieve benadering van de tragische aoristus, wat in het Nieuwgrieks wel zo is. Omdat niet duidelijk is geworden welke gevallen precies als *focus* of *topic* worden beschouwd, kan er niet met zekerheid worden geconcludeerd dat er geen enkel verband bestaat, maar in ieder geval niet zo duidelijk als bij sommige andere bevindingen. In het Oudgrieks lijkt het ingressieve gebruik van de aoristus dan ook niet zozeer samen te vallen met de *focusfunctie*, wat, zoals eerder is vermeld, in het Nieuwgrieks wel het geval is.

Koppelingen aan Lloyd, Bary en Nijk

Ten slotte wordt gekeken in hoeverre de theorieën van Lloyd, Bary en Nijk toepasbaar zijn op de zestien onderzochte gevallen van de tragische aoristus. Ik vond het opmerkelijk dat alle drie de geleerden ervan uitgaan dat de tragische aoristus zich altijd (Lloyd en Bary) of vaak (Nijk) in een performatieve uiting bevindt. Veel van de in hoofdstuk drie genoemde voorbeelden staan naar mijn mening echter niet in een performatieve uiting. Uiteraard kan de manier van vertalen of interpretatie een invloed hebben op het wel of niet beschouwen van een zin als een performatief, maar wanneer er letterlijk naar het Grieks wordt gekeken is dit niet het geval. Dit kan ofwel betekenen dat niet alle voorbeelden tragische aoristi zijn ofwel dat tragische aoristi niet altijd performatief zijn. Er zijn echter ook andere aspecten van de theorieën van de drie geleerden, waarbij ik van mening ben dat ze veel beter aansluiten bij de bevindingen.

Lloyd beschrijft dat de tragische aoristus meer distantiërend en beleefder is dan het praesens of slechts dient ter vervanging van een handeling of uitdrukking. Vooral in contexten waarbij iemand van een lagere rang praat met iemand van een hogere rang – bijvoorbeeld wanneer Trygaeus praat tegen Hermes – zijn er voorbeelden uit de eerste groep terug te vinden. Bij de gesprekken waarbij men boos is op elkaar – bijvoorbeeld bij Cleon en de worstverkoper – is er inderdaad geen sprake van distantiëring of beleefdheid, maar gaat het puur om een handeling of uitdrukking die wordt vervangen. Dit is onder andere goed terug te zien bij ἐγέλαισα en het vaak terugkomende ἥσθην.⁷⁸ Volgens Lloyd geven deze tragische aoristi gelach aan,⁷⁹ dat zowel gemeend als sarcastisch kan zijn, waar ik het mee eens ben.

Bary geeft aan dat de tragische aoristus voor kan komen bij een beperkte klasse van werkwoorden – namelijk bij werkwoorden van oordeel, emotie, zeggen, aannemen en adviseren – en alleen in de eerste persoon. Het tweede geldt ook zeker voor de hier behandelde gevallen, die alle zestien in de eerste persoon enkelvoud staan. Niet alle tragische aoristi vallen echter onder de door Bary beschreven klassen van

⁷⁸ Resp. Ar. Eq. 696 en Ar. Eq. 696; Ar. Av. 570; Ar. Av. 880; Ar. Pax 1066; Ar. Nub. 174; Ar. Nub. 1240.

⁷⁹ Lloyd (2012: 29).

werkwoorden, bijvoorbeeld ἀπεπυδάρισα (“ik dans”). Hoewel dit werkwoord niet per se letterlijk moet worden opgevat en ook een emotie weer kan geven, valt de grondbetekenis niet onder één van de genoemde werkwoorden. De tragische aoristus is dus in mindere mate beperkt tot een aantal werkwoorden als je kijkt naar de grondbetekenis ervan en niet zozeer naar de lading.

Nijk maakt een onderscheid tussen twee typen: enerzijds de tragische aoristus in performatieven, anderzijds die in verslagen. De onderzochte gevallen binnen Aristophanes zijn echter niet allemaal te verdelen over deze twee groepen, bijvoorbeeld ἦσθην, ἐγέλασα, ἀπεπυδάρισα en περιεκόκκασα in *Ar. Eq.* 696-7. Verder bindt de aoristus de aangewezen gebeurtenis als het ware vast aan de uiting zelf, aldus Nijk, en is de lezing van een tegenwoordige tijd van de performatieve aoristus de meest natuurlijke interpretatie. Dit is wel duidelijk naar voren gekomen bij de behandelde tragische aoristi en ik ben er dan ook een voorstander van om de vormen met een tegenwoordige tijd te vertalen in het Nederlands.

Veel aspecten van de theorieën van Lloyd, Bary en Nijk kunnen worden toegepast op de onderzochte gevallen van de tragische aoristus. De theorieën komen echter niet altijd overeen met de bevindingen, wat – zoals eerder al genoemd – ook te maken kan hebben met interpretaties. De ene geleerde kan door zijn of haar opvattingen over de tragische aoristus andere vormen als zodanig beschouwen dan een andere geleerde. Daarnaast kan ook de context waarin de tragische aoristus zich bevindt verschillend geïnterpreteerd worden en zo van invloed zijn op de vraag of een vorm wel of niet als tragische aoristus kan worden bestempeld. Er lijkt in ieder geval nog geen algemene waarheid te bestaan voor dit gebruik van de aoristus.

Ik ben van mening dat het in het voorafgaande beschreven onderzoek ook zeker toegepast kan worden op tragedie. Uiteraard zullen de uitkomsten verschillend zijn, omdat er andere contexten en gevallen zijn, maar er zullen waarschijnlijk ook veel overeenkomsten te vinden zijn. Dit komt doordat de tragische aoristus die in komedie wordt gebruikt in feite dezelfde is als die in tragedie wordt gebruikt, dat wil zeggen dat het verschijnsel in beide genres als hetzelfde kan worden beschouwd. Voor een vervolgonderzoek zou het in ieder geval interessant zijn om op dezelfde wijze het voorkomen van de tragische aoristus in bijvoorbeeld Euripides nader te bekijken. Hierbij moet echter niet vergeten worden dat de schrijfstijl van de schrijver kan bijdragen aan het gebruik van de tragische aoristus. Voor Aristophanes zijn de door mij gedane bevindingen in ieder geval uiteengezet in dit hoofdstuk, aan de hand waarvan in combinatie met de eerdere hoofdstukken een conclusie volgt in het volgende en laatste hoofdstuk.

Conclusie

In de voorafgaande hoofdstukken is het taalkundige verschijnsel ‘de tragische aoristus’ nader bekeken. Allereerst zijn de verschillende definities besproken, waarbij sommige meer met elkaar overeenkwamen dan andere. Tevens zijn hierbij de *status quaestionis* en de verschillende benamingen van dit gebruik van de aoristus aan bod gekomen. Dit om een duidelijker beeld te geven van het verschijnsel. Vervolgens is gekeken naar uiteenlopende opvattingen over het gebruik van een tragische aoristus in plaats van de overeenkomende praesensvorm van het werkwoord. Er is aandacht besteed aan de termen *focus* en *topic*, waarbij besproken is in hoeverre deze een rol kunnen spelen bij de tragische aoristus. Ook de ingressieve aoristus is hier benoemd en leek er een zekere connectie mee te hebben. Ten slotte zijn er zestien gevallen van de tragische aoristus onderzocht, waarvan de bevindingen in het vorige hoofdstuk op een rijtje zijn gezet. Omdat ik hierbij niet zelf onderzocht heb welke van alle aoristi binnen Aristophanes als tragisch beschouwd kunnen worden, ben ik niet actief bezig geweest met het definiëren zelf. Dit betekent echter niet dat ik er gedurende het onderzoek geen mening over heb gekregen. Daarom wordt in dit afsluitende hoofdstuk mijn uiteindelijke definitie van de tragische aoristus gegeven en wordt besproken in hoeverre men eigenlijk kan spreken van een tragische aoristus.

Om te beginnen iets over het herkennen van een tragische aoristus. Dit verschijnsel kent namelijk een aantal kenmerken dat de herkenning ervan kan vergemakkelijken. Ten eerste staat het werkwoord uitsluitend in de eerste persoon en – zoals de naam al zegt – in de aoristus. Het werkwoord geeft altijd een activiteit of toestand weer en dus is er sprake van een duratief werkwoord. De tragische aoristus geeft een – vaak emotionele – reactie weer, voornamelijk op dat wat eraan voorafgaand is gezegd of gedaan door een ander. Een tragische aoristus is te herkennen aan de betekenis van het woord en de context waarin het zich bevindt. Hieruit kan blijken of de hierboven genoemde kenmerken van toepassing zijn en dus of er sprake kan zijn van een tragische aoristus. Het blijft echter onduidelijk waarom antieke schrijvers, voornamelijk tragici, in sommige gevallen ervoor kozen om een tragische aoristus te gebruiken in plaats van een praesensvorm. Dat dit met de aspectuele verschillen tussen beiden te maken heeft, vind ik het meest voor de hand liggend. Dit verklaart namelijk waarom het de tragische aoristus is en niet het tragisch imperfectum. De aoristus moet immers ook niet zozeer als een verleden tijd worden beschouwd, maar eerder als een aspect. Hierdoor kan worden verklaard waarom in bepaalde gevallen – bijvoorbeeld de tragische aoristus – de aoristus met een tegenwoordige tijd wordt vertaald, wat zeer onlogisch is als je de aoristus beschouwd als slechts het aanduiden van een verleden tijd.

Daarnaast ben ik van mening dat het zelfs te betwijfelen valt of de tragische aoristus überhaupt bestaat. We zijn soms zo veel bezig met het labelen en groeperen van dingen zoals dit taalkundige verschijnsel, dat we hierdoor ook dingen kunnen gaan zien die er niet zijn en die al zeker niet zo bedoeld zijn duizenden jaren geleden. Ik denk dat de tragische aoristus voornamelijk een verzamelnaam is voor verschillende soorten aoristi. Hierbij is de ingressieve aoristus een goed voorbeeld, wat uiteraard ook een gelabelde aoristus is. Dertien van de zestien door mij onderzochte gevallen van de

tragische aoristus in Aristophanes kunnen namelijk als ingressief worden beschouwd en zouden dus evengoed als ingressieve aoristi kunnen gelden. Ja, dit is een kwestie van aoristi verdelen over reeds bestaande groepen, maar het laat wel duidelijk zien dat de grenzen tussen deze groepen niet vaststaan. Toch vind ik het belangrijk dat dit soort labels bestaat, omdat het ervoor zorgt dat je nauwkeurig naar dingen gaat kijken en hierdoor meer inzicht krijgt. Ik ben er dan ook zeker voor dat het label 'de tragische aoristus' bestaat, maar wel denk ik dat er moet worden beseft dat het niet zo vastligt als het lijkt. Dit is onder andere al duidelijk geworden door het feit dat de tragische aoristus, of dat wat als zodanig gelabeld kan worden, ook gevallen kent die zich buiten de Oudgriekse tragedie bevinden. Hoewel de benaming te maken heeft met het vaker voorkomen van de tragische aoristus in tragedie dan elders, vind ik dat dit er een onduidelijk beeld van geeft. Mocht men er toch een benaming voor gebruiken, dan vind ik de naam '*the instantaneous aorist*' of 'de onmiddellijke/plotselinge aoristus' passender dan 'de tragische aoristus'. Zo wordt er namelijk geen beeld gegeven van een beperking tot bepaalde genres en wordt het plotselinge karakter van deze aoristus goed weergegeven.

In hoeverre kan men ten slotte dus spreken van een tragische aoristus? Als je tragisch opvat met alleen in de tragedie voorkomend, dan is de aoristus inderdaad niet tragisch. Er is echter wel degelijk iets 'aparts' aan dit gebruik van de aoristus en het is belangrijk om daar extra aandacht aan te besteden. Zonder echter de eerder behandelde geleerden onderuit te halen, ben ik dus wel van mening dat je je bij bepaalde gebruiken van de aoristus niet moet vastpinnen op juist alleen dat gebruik, maar ook open moet staan voor andere interpretaties die je ervoor kunt hebben. Met deze scriptie hoop ik een enigszins andere kijk te hebben gegeven op de tragische aoristus. Het blijft echter een lastig verschijnsel, zowel *undercover* als *uncovered*.

Bibliografie

Primaire teksten

- Aristophanes en Henderson, J. 1998, *Acharnians; Knights*, edited and translated by Jeffrey Henderson. Cambridge: Harvard University Press.
- Aristophanes en Henderson, J. 2000, *Birds; Lysistrata; Women at the Thesmophoria*, edited and translated by Jeffrey Henderson. Cambridge: Harvard University Press.
- Aristophanes en Henderson, J. 1998, *Clouds; Wasps; Peace*, edited and translated by Jeffrey Henderson. Cambridge: Harvard University Press.
- Euripides en Kovacs, D. 1994, *Cyclops; Alcestis; Medea*, edited and translated by David Kovacs. Cambridge: Harvard University Press.

Secundaire literatuur

- Adrados, F. 1992, *Nueva sintaxis del Griego antiguo*. Madrid: Gredos.
- Aristophanes en D'Hane-Scheltema, M. 1995, *Wolken*. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep.
- Aristophanes en Dover, K. 1982, *Clouds*. Oxford: Clarendon Press.
- Aristophanes en Starkie, W. 1968, *The Acharnians of Aristophanes*. Amsterdam: Hakkert Publisher.
- Artz, R., Van den Bergh, A., Van Dolen, H. en De Jong, I. 2012, *Medea. Een tragedie van Euripides*. Houten: Hermaion.
- Bakker, E. J. 1997, 'Verbal Aspect and Mimetic Description in Thucydides'. In: Bakker, E. J. (ed.), *Grammar as Interpretation: Greek literature in its linguistic contexts*. Leiden: Brill, pp. 7-54.
- Bary, C. 2012, 'The Ancient Greek tragic aorist revisited', *Glotta*, Bd. 88, pp. 31-53.
- Bushnell, R. 2008, *A Companion to Tragedy*. Hoboken: John Wiley & Sons.
- Colvin, S. 2010, 'The instantaneous aorist: the syntax of the agora and the syntax of Parnassus'. In: Gabaudan, F. C. en Dosuna, J. V. M. (eds.), *DIC MIHI, MVSA, VIRVM: Homenaje al Profesor Antonio López Eire*, pp. 113-21.
- De Romilly, J. 1985, *A short history of Greek literature*. Chicago: University of Chicago Press.
- Goodwin, W. 1890, *Syntax of the moods and tenses of the Greek verb*. Boston: Ginn & Co.
- Kühner, R. 1870, *Ausführliche Grammatik der Griechischen Sprache*, Deel 2.1, Hannover: Hahnsche Hofbuchhandlung.
- Lloyd, M. 1999, 'The Tragic Aorist', *The Classical Quarterly*, Vol. 49, No. 1, pp. 24-45.
- Moorhouse, A. C. 1982, *The syntax of Sophocles*. Leiden: Brill.
- Nijk, A. te verschijnen, 'The flute girl starts to play. A unified account of the nonpast uses of the aorist indicative', *Journal of Hellenic Studies*.
- Olson, S. 2002, *Aristophanes Acharnians*. Oxford: Oxford University Press.
- Rijksbaron, A. 2006, *Beknopte Syntaxis van het Klassiek Grieks*. Lunteren: Hermaion.
- Rothstein, S. 2004, *Structuring Events*. Malden: Blackwell.
- Smyth, H. en Messing, G. 1956, *Greek grammar*. Cambridge: Harvard University Press.

Schwyzer, E. 1939-1971. *Griechische Grammatik*. Bd. II: Syntax und syntaktische Stilistik, Debrunner, A. (ed.) 1950. München: C. H. Beck.

Thumb, A. en Angus, S. 1912, *Handbook of the modern Greek vernacular*. Edinburgh: T. & T. Clark.

Appendix

1. Alle gevallen van de tragische aoristus volgens Lloyd

Homerus (2x)

- 1) Hom. *Il.* 14.95
- 2) Hom. *Il.* 17.173

Sophocles (7x)

- 1) S. *Aj.* 536
- 2) S. *El.* 1322
- 3) S. *El.* 668
- 4) S. *Fr.* 282
- 5) S. *Ph.* 1289
- 6) S. *Ph.* 1314
- 7) S. *Ph.* 1433f.

Euripides (51x)

- 1) E. *Alc.* 1095
- 2) E. *Andr.* 1234
- 3) E. *Andr.* 785
- 4) E. *Andr.* 866
- 5) E. *Cyc.* 101
- 6) E. *Cyc.* 266
- 7) E. *El.* 1167f.
- 8) E. *El.* 247f.
- 9) E. *El.* 622
- 10) E. *Fr.* 282.13
- 11) E. *Fr.* 533
- 12) E. *Fr.* 727
- 13) E. *HF* 1235
- 14) E. *HF* 177
- 15) E. *HF* 222f.
- 16) E. *Hec.* 1276
- 17) E. *Hel.* 330
- 18) E. *Hel.* 348 (2x)
- 19) E. *Hel.* 463
- 20) E. *Hel.* 636f.
- 21) E. *Hel.* 664
- 22) E. *Hel.* 835
- 23) E. *Hipp.* 1405
- 24) E. *Hipp.* 613f.
- 25) E. *IA* 440
- 26) E. *IA* 509f.

- 27) E. *IA* 655
- 28) E. *IA* 873f.
- 29) E. *IT* 1023
- 30) E. *IT* 1161
- 31) E. *IT* 861f.
- 32) E. *Ion* 1606f.
- 33) E. *Ion* 1614
- 34) E. *Ion* 308
- 35) E. *Ion* 561
- 36) E. *Med.* 223f.
- 37) E. *Med.* 272
- 38) E. *Med.* 707
- 39) E. *Med.* 791
- 40) E. *Or.* 1517
- 41) E. *Or.* 1671f.
- 42) E. *Ph.* 433f.
- 43) E. *Ph.* 679 (2x)
- 44) E. *Ph.* 764
- 45) E. *Ph.* 858
- 46) E. *Tr.* 53
- 47) E. *Tr.* 667f.
- 48) E. *Tr.* 718
- 49) E. *Tr.* 887

Aristophanes (16x)

- 1) Ar. *Ach.* 266f.
- 2) Ar. *Ach.* 485
- 3) Ar. *Av.* 1743f. (2x)
- 4) Ar. *Av.* 570
- 5) Ar. *Av.* 630 (2x)
- 6) Ar. *Av.* 880
- 7) Ar. *Eq.* 696f. (4x)
- 8) Ar. *Nub.* 1240f.
- 9) Ar. *Nub.* 174
- 10) Ar. *Pax* 528
- 11) Ar. *Pax* 1066

Ion van Callimachus (1x)

- 1) Call. H. Ap. 16

Ion van Chios (1x)

- 1) TrGF19F38

Lucianus (3x)

- 1) Luc. *DDeor.* 18.2
- 2) Luc. *DMort.* 19.2
- 3) Luc. *Symp.* 9

2. Het gebruik van ἐπήνεσα in Euripides

- 1) E. *Alc.* 1095
- 2) E. *Andr.* 866
- 3) E. *HF* 1235
- 4) E. *IA* 440
- 5) E. *Med.* 707
- 6) E. *Or.* 1092
- 7) E. *Or.* 1672
- 8) E. *Ph.* 764
- 9) E. *Tr.* 53
- 10) E. *Tr.* 718

3. Het gebruik van ἥδομαι in Aristophanes

- 1) Ar. *Av.* 325
- 2) Ar. *Nub.* 773
- 3) Ar. *Nub.* 1172
- 4) Ar. *Ec.* 1009
- 5) Ar. *Ra.* 748
- 6) Ar. *Ra.* 1413
- 7) Ar. *Eq.* 1012
- 8) Ar. *Eq.* 1125
- 9) Ar. *Lys.* 1246
- 10) Ar. *Pax* 291
- 11) Ar. *Pax* 335
- 12) Ar. *Pax* 1127 (2x)
- 13) Ar. *Pax* 1161
- 14) Ar. *Pl.* 288
- 15) Ar. *Th.* 20